

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie
Greetje Bijl (hoofdredacteur) Loes Heiligers
Kim Bootsma Laura Nys
Marie-Christine Engels Jonas Roelens
Irene Geerts

Redactieadres
E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap
VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij
Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (*Historica*)
greetjebijl@gmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Kim Bootsma
kim.bootsma@gmail.com
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Juil Muller (Atria)
j.muller@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Simone Vermeeren
simonevermeeren@gmail.com

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRW).

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314
Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk en distributie: Blad.nl

Afbeelding omslag: Schilderij van Medea en haar dode kinderen (rechts onderaan), door Corrado Giaquinto, rond 1750.

In dit nummer

/ Vroegmoderne geschiedenis /

- 3 Geslachtspolitiek van de straat. Een aanzet voor een intersectionele geschiedenis van vroegmodern straatleven in Amsterdam

Bob Pierik

/ Middeleeuwse geschiedenis /

- 10 Macht en invloed van burggravinnen in het graafschap Vlaanderen van de elfde tot de dertiende eeuw

Hanne Van Regenmortel

/ Genderview /

- 17 Henk De Smaele:
Mannelijkheid is politiek

Jonas Roelens

/ Culturele geschiedenis /

- 22 Vrouwelijke lichamelijkeheid in zestiende-eeuwse Middelnederlandse gynaecologische literatuur: een betekenisvolle constructie

Lisa Carrette

/ Oudheid /

- 29 De sociale ladder en het recht op woede. Aristoteles en de vrouw in antieke filosofische en sociale context

Tineke Melkebeek

/ Recensie /

- 36 Vroegmoderne vrouwelijke spionnen: variatie en verscheidenheid

Thomas Jacobs

- 37 De strijd voor vrouwenkiesrecht in woord en beeld

Agnes van Steen

/ Congresverslag /

- 38 De VVG op de Historicidagen

Redactie *Historica*

/ VVG /

- 39 Jaarrede 2019 Vereniging voor Gendergeschiedenis

Margit van der Steen

Onder historicae

“Vrouwen eisen de straat terug!” was een bekende leuze bij de heksennachten die sinds eind jaren zeventig elk jaar in mei in Nederland worden gevierd. Het woord “terug” suggereert dat de straat ooit van vrouwen is geweest. Bob Pierik doet onderzoek naar vroegmodern straatleven via een geslachtspolitiek van de straat. In veel geschiedenisboeken gaat men er als vanzelfsprekend vanuit dat ‘de man’ de publieke ruimte beheerste aangezien hij ook de politiek en economie domineerde. Pierik constateert dat het domineren van de publieke bronnen niet hetzelfde is als het domineren van de openbare ruimte. Hanne Van Regenmortel laat in haar onderzoek zien dat burggravinnen in Vlaanderen in de elfde tot dertiende eeuw naast economische invloed ook bestuurlijke en politieke macht konden uitoefenen in het publieke domein.

In de genderview stelt Henk De Smaele dat we ‘mannelijkheid’ niet alleen moeten bestuderen als constructie, zoals bij ‘vrouwelijkheid’, maar ook moeten bestuderen als impliciete norm. Mannelijkheid blijft nog te vaak de ‘unmarked gender’ die onopgemerkt blijft, ook al zijn er op bepaalde momenten in de geschiedenis ware explosies van mannelijke beeldvorming; een explicitering van de mannelijke norm die we vandaag de dag weer meemaken. Lisa Carrette kijkt naar de constructie van lichamelijke vrouwelijkheid in een Middelnederlands gynaecologisch boekje. Centraal in haar onderzoek staat de vraag welk publiek het boekje wilde bedienen. Was het bedoeld om de geheimen van het vrouwelijke lichaam te onthullen aan een mannelijk publiek, zoals in de women’s secrets-traditie, of was het een medisch informatieboekje voor vrouwen?

De vrouwen die tijdens de heksennacht de straat opgingen, eisten niet alleen de straat terug, maar claimden ook “het recht op woede”. Tineke Melkebeek constateert dat Aristoteles de emotie ‘woede’ afhankelijk vond van iemands sociale positie. In de sociale hiërarchie in de Klassieke Oudheid kon men geen woede voelen tegenover iemand die een hogere status had, omdat de mogelijkheid tot wraak ontbrak. Terecht claimen vrouwen, en mannen, tegenwoordig het recht op woede tegenover een hoger geplaatst persoon en sinds de #MeToo-beweging hebben zij ook samen de mogelijkheid van gerechtigheid verkregen.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Een aanzet voor een intersectionele geschiedenis van vroegmodern straatleven in Amsterdam

Geslachtspolitiek van de straat

Historisch alledaags straatleven blijft moeilijk grijpbaar, maar we krijgen een steeds beter beeld van de manier waarop mensen de ruimte om zich heen gebruikten, wie waar toegelaten werd en wie de 'poortwachters' van een stad, straat of ruimte waren. Het is onderdeel van een brede en informele geslachtspolitiek van het alledaags leven die baat heeft bij een intersectioneel perspectief, dat verder durft te gaan dan de vraag of het mannen of vrouwen waren die 'de baas' waren over ruimtes.¹

/ Bob Pierik /

De Sint-Antoniuswaag in Amsterdam (ca. 1780-1790),
Isaac Ouwater.

De introductie van het tweede deel van de serie *Geschiedenis van Amsterdam* bevat een citaat waar onderzoek naar gender en de stedelijke ruimte van Amsterdam haast onmogelijk omheen kan:

"Door de bank genomen blijft in de geschiedschrijving de man domineren, juist omdat hij de publieke ruimte beheerst en onze bronnen nu eenmaal vooral van publieke aard zijn. Dat mag met recht worden betreurd, maar pas een resoluut andere aanpak van de Amsterdamse geschiedenis, vanuit een strak doorgetrokken *gender*-perspectief, kan hier tot een ander beeld leiden."²

In de rest van de paragraaf wordt al gauw duidelijk dat de auteurs bij '*gender*-perspectief' vooral de positie van vrouwen voor ogen hebben. Ze erkennen de noodzaak om hun positie niet te vergeten en verontschuldigen zich voor het vaak buiten beschouwing laten van hun rol.

Misschien is het vooruitgang dat het vergeten van vrouwen in ieder geval erkend wordt. Toch gebeurt er iets gekks in het citaat. Stel dat 'de man' de publieke ruimte beheerst, dan is dat geen conclusie die losstaat van een *gender*-perspectief. Sterker nog: de gedachte dat je zoiets zou kunnen concluderen zonder *gender*-perspectief is eigenlijk paradoxaal. Te lang hebben we mannen niet gezien als historische actoren met een *gender*. Zoals witte Europeanen geen etniciteit zouden

hebben, is *gender* in geschiedschrijving nog te vaak onzichtbaar omdat we spreken over de groep die impliciet de norm uitmaakt.

Maar in Amsterdam en eigenlijk vrijwel de meeste vroegmoderne Europese steden was 'de man' in ieder geval qua aantal in de minderheid. Het standaardmodel Europese stad kende vaak minstens een kleine meerderheid van vrouwen, en van Amsterdam weten we door het onderzoek van Lotte van de Pol al lang dat er zelfs een ruimere meerderheid van vrouwen was, doordat veel mannen als zeeman werkten. Als kinderen en joodse Amsterdammers niet meegeteld worden zijn de aantallen zelfs vier vrouwen voor elke drie mannen aan het einde van de achttiende eeuw.³ In die context is het helemaal niet zo vanzelfsprekend dat mannen de stedelijke ruimte domineerden. Daarom moeten we mannelijke dominantie niet als vertrekpunt van de geschiedenis van Amsterdam nemen, maar juist kritisch bevragen.

Daarbij raakt de vraag 'van wie' publieke ruimte is aan de kwestie van fysieke bewegingsvrijheid. En de vroegmoderne bewegingsvrijheid van vrouwen is om nog een andere reden interessant. Een klassieke historische-sociologische claim is namelijk dat deze vrijheid door het ideaal van huiselijkheid verloren ging: in de negentiende eeuw zouden (burger)vrouwen door toenemende nadruk op huiselijkheid uit het straatbeeld zijn verdwenen om hun plek pas in de naoorlogse

periode in de twintigste eeuw terug te eisen.⁴ Om de machtsmechanismen rondom alledaagse bewegingsvrijheden voor vrouwen beter te begrijpen, zouden we dus eigenlijk ook moeten begrijpen wat daaraan vooraf gaat. Bewegingsvrijheid in de vroegmoderne tijd kan zo een stukje bieden van één van de complexe chronologische puzzels die de gendergeschiedenis rijk is. Maar om het nog complexer te maken: niet enkel de dichotomie van ‘mannen versus vrouwen’ is doorslaggevend, maar ook sociale status of klasse spelen een grote rol. Zo stelt historicus Antoon Vrints dat er voor de lagere sociale groepen geen genderspecifieke scheiding der sferen was in het Antwerpen van de eerste helft van de twintigste eeuw.⁵

Het uitgangspunt dat mannen als uniforme groep de publieke ruimte domineerden, lijkt dan ook vooral een uitbreiding van het idee dat vroegmoderne mannen politiek en economie domineerden, hoewel ook daar natuurlijk een steeds genuanceerder beeld van verschijnt.⁶ Als we in beide gevallen die dominantie van de man als iets minder vanzelfsprekends zien, schreeuwt de kwestie om een genderperspectief: hoe kan eigenlijk een minderheid zichzelf als natuurlijke leiders bovenaan de hiërarchie presenteren? En welke andere verschillen tussen mannen en vrouwen onderling spelen een rol? In dit artikel bespreek ik daarom intersectionaliteit en vroegmoderne hiërarchieën, om een aanzet te geven voor zo’n doorgetrokken genderperspectief op het historisch straatleven.

Geslachtspolitiek

Misschien las ik het citaat uit de *Geschiedenis van Amsterdam* niet welwillend genoeg en werd met ‘strak doorgetrokken gender-perspectief’ niet alleen het in acht nemen van de rol van vrouwen bedoeld, maar ook de relatie tussen mannen en vrouwen. Maar in dat geval is dat perspectief alsnog bewust onbesproken gebleven. Terwijl het interessant genoeg eigenlijk voor het oprapen ligt, zelfs wanneer je het ‘gewoon’ over (politieke) macht wil hebben. Als je het namelijk niet ‘genderperspectief’, maar geslachtspolitiek noemt, is de beschikbare literatuur in één klap een paar boekenkasten rijker. We hebben namelijk encyclopedische hoeveelheden genealogische kennis over vroegmoderne ‘geslachten’ in de Republiek, waar in alle steden een selecte klasse van vooraanstaande families onderling de lakens uitdeelde. Zijn ‘geslacht’ zoals de elite die had en ‘geslacht’ als één van de mogelijke vertalingen van *gender* toevallig homoniemen, of kan er achter de term geslachtspolitiek meer schuilen?

Een studie die dat soort klassieke geslachtspolitiek en een genderperspectief sterk weet te verenigen is *The Familial State* van Julia Adams. Zij zag heel goed dat de oude geschiedenis van de elite geslachten ook een gendergeschiedenis was. Ze kijkt naar de rol van die vooraanstaande families in het handelskapitalisme en de vroegmoderne staat en noemt daarbij de Republiek een ‘intergenerationeel patriarchaal domein’.⁷ Geboortes en familiepolitiek zijn daarin cruciaal voor het doorgeven van de macht en het vasthouden van financieel en politiek kapitaal. Reproductie van een geslacht was zwaar politiek werk, waarin patriarchen probeerden om mannen én vrouwen als schaakstukken rond te schuiven.

Wat we daaruit kunnen opmaken, is dat het ‘strak doorgetrokken genderperspectief’ generaties, geslachten, en huishoudens nodig heeft. We kunnen dan ook meer met de ambiguïteit van dat woord ‘geslacht’, in navolging van Geertje Mak’s voorstel voor een geschiedenis van “geslacht op geslacht”.⁸ Hoewel zij het daarbij over koloniale huishoudens heeft, blijf ik er in mijn eigen denken over vroegmoderne geslachten bij terugkomen. We kunnen met ‘geslacht’ namelijk zaken bespreken die zich in het grijze gebied tussen sociaal-culturele gender en biologische sekse bevinden – twee concepten die soms klinisch van elkaar gescheiden worden. ‘Geslacht’ is in deze context een goed woord, omdat het juist de ambiguïteiten tussen huishoudens, families, stambomen en biologische reproductie vangt. Wat Julia Adams niet expliciet maakt, maar wat wel sterk op de achtergrond aanwezig is in haar analyse, is dat hoofden van families in hun pogingen om politieke dynastieën te smeden, zich de lichamen van vrouwen én mannen van hun eigen sociale klasse probeerden toe te eigenen. Letterlijke biologische reproductie wordt zo ook politieke reproductie. De patriarch is zelf het hoofd van een ‘lichaam’ dat de familie of het geslacht vormt.

Ook het tweede deel van geslachtspolitiek, ‘politiek’, behoeft verdere uitleg. Het is duidelijk waarom de huwelijksstrategieën van de selecte klasse met formele politieke macht een vorm van politiek is, maar wat mij betreft kijken we naar een bredere vorm van politiek. Ik volg hierin Judith Butlers lezing *Bodies in Alliance and Politics of the Street*:

“Als we claimen dat zij die van politieke macht verstoken zijn buiten de sfeer van politiek vallen – gereduceerd tot een gedepolitiseerde vorm van bestaan – dan accepteren we impliciet dat de dominante manieren om het politieke te bepalen de juiste zijn. Op sommige manieren volgt dit uit de positie van Hannah Arendt, die de logica van de Griekse polis aanvaardt over wat politiek zou moeten zijn, wie toegang tot de publieke arena zou mogen hebben en wie in de private sfeer zou moeten blijven. Een dergelijke visie passeert en deprecieert de vormen van politieke *agency* die ontstaan in de sferen die als prepolitiek of extra-politiek worden gezien.”⁹

Het alternatief is een breder begrip van politiek, wat het mogelijk maakt om ook te kijken naar de machtsverhoudingen in het alledaagse leven. Ik wil bewust ook zoiets als seksuele eer van gewone vrouwen en mannen als een geslachtspolitiek zien, zonder dat ik daarbij wil beweren dat die eer in die tijd ook altijd als een kwestie van formele politiek werd beschouwd.

Als we erkennen dat de geslachtspolitiek van degenen die niet tot de elite behoorden een breder begrip van machtsuitoefening behoeft, moeten we sociale status of klasse een wezenlijk onderdeel van de analyse laten zijn. De gescheiden sferen die sommige historici aan mannen en vrouwen hebben toegewezen zijn vaak eerder gescheiden sferen tussen klassen en sociale groepen.¹⁰ Dit wordt nog duidelijker als we naar de fysieke ruimtes kijken die achter die sferen schuilen, want juist de bestuurlijke en economische elite sloot zich met hun statige grachtenpanden en koetsen als eerste af van het open straatleven. Als we daarin een proces van de ontwikkeling van de privé sfeer zien, moet daar wel de kritische

Dwarsspinhuissteeg in Amsterdam (1774),
H.P. Schouten.

Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Spilgerber

noot bij dat dit in die tijd een privilege is voor de elite. Dus ook de geschiedenis van Amsterdamse straten heeft niet zo zeer baat bij ‘slechts’ een genderperspectief, maar ook bij een intersectioneel perspectief waar we gender of geslacht in samenhang met andere hiërarchieën bekijken.

Intersectionaliteit in de vroegmoderne tijd?

Een onderzoek waar dat al wel gebeurde is van de Britse historicus Robert Shoemaker, die de mobiliteit van verschillende groepen in vroegmodern Londen niet bekeek als kwestie van sociale klasse enerzijds of gender anderzijds, maar als combinatie van die twee. De mobiliteiten van dienstmeiden en getrouwde vrouwen waren bijvoorbeeld erg anders. Dat onderzoek wees er ook op dat alledaagse mobiliteit niet simpelweg een kwestie van vrijheid was. Zo was de hoge mobiliteit van dienstmeisjes vooral barre noodzaak. Doordat ze vaak kort bij één werkgever bleven, kwamen ze door heel Londen te wonen en moesten ze om sociale contacten te onderhouden de hele stad doorlopen. Daartegenover stonden meester-ambachtsmannen met eigen werkplaatsen die juist weer immobiel waren, wat goed laat zien dat immobiliteit ook een vorm van privilege kan zijn.¹¹

Zo is dat idee van intersectionaliteit (soms in het Nederlands kruispuntdenken genoemd) best goed op vroegmo-

derne hiërarchieën toe te passen: je kan kijken naar de tegenstellingen en snijvlakken tussen verschillen in religie, afkomst, dichotomieën als knecht/meester, vrij/slaafgemaakt, man/vrouw, getrouwd/ongetrouwd, gildelid of niet-lid, poorter of niet-poorter en eervol of oneervol. Maar waar intersectionaliteit aan het einde van de twintigste eeuw het toneel betrad als krachtig concept omdat het de blinde vlekken aantoonde van rechtsstaten en democratieën die zichzelf juist op hun gelijkheid voorstonden, was het in de vroegmoderne tijd wellicht een stuk logischer dat allerlei hiërarchieën in elkaar grepen. Dat betekent natuurlijk niet dat iedereen zijn of haar plekje braaf accepteerde, maar wel dat het idee van hiërarchie en scheve machtsverhoudingen op zichzelf sneller als ‘natuurlijk’ werd gezien en minder sterk onthuld of ontmaskerd hoefde te worden: niemand stak het onder stoelen of banken dat er ongelijkheid was.

De vanzelfsprekendheid van vroegmoderne hiërarchieën maakt het soms moeilijk om er de kruispunten van te ontdekken. In veel getuigenverslagen wordt bijvoorbeeld voor identificatie bij vrouwen de huwelijks status genoemd en bij mannen het beroep. Maar dat betekent natuurlijk niet dat vrouwen niet werkten en mannen niet trouwden. Dat komt mooi samen in de in de voor de hoofdofficier door getuigen verhaalde Amsterdamse ruzie tussen twee mannen, over de vraag wiens vrouw het hardste kon werken. “Wat zou uw

>>

vrouw weesen? Uw vrouw is maer een lor tegens mijn vrouw om de kost te winnen” beet de ene de ander toe.¹² Vaak geven dit soort getuigenverslagen vooral informatie die voor de gerechtelijke context relevant was, waar je in dit geval twee boze mannen zou zien. Maar soms openbaart zich een uitgebreidere context, zoals we hier ineens getrouwde mannen en werkende vrouwen zien, en het duidelijk wordt dat vrouwenarbeid voor getrouwde mannen een kwestie van eer en trots kon zijn. Kruispunten van de hiërarchieën zijn dus zeker te vinden, maar vaak wel in de zeldzamere gevallen waar rijke individuele contexten een soort microstudie mogelijk maken.

Het concept intersectionaliteit kan ook op macroniveau relevant zijn om de vroegmoderne periode te begrijpen. Intersectionaliteit wordt – wanneer bekritiseerd – nog wel eens gereduceerd tot het op elkaar plakken van verschillende categorieën zodat er oneindig specifieke gevallen te vinden zijn. Maar in het oorspronkelijke artikel waarin de Amerikaanse juriste Kimberly Crenshaw de positie van zwarte vrouwen in antidiscriminatiezaken bespreekt, wordt juist óók benadrukt dat zwarte vrouwen in zowel hun vrouw-zijn als hun zwart-zijn niet altijd volledig erkend worden. Bij antidiscriminatiezaken werd hun positie als vrouw niet altijd serieus genomen omdat ze zwart waren, en soms precies andersom.¹³

Dezelfde gedachte navolgend kunnen sommige vroegmoderne studies veel hebben aan het concept om juist ook de structuren rondom gedeelde factoren en overeenkomsten van mensen te vinden – iets dat in de historische zoektocht naar het specifieke soms uit het oog raakt. Zo is er een fascinerende studie van Amerikaanse historica Amy Stanley naar de Japanse Tsuneno, een negentiende-eeuwse dochter van een boeddhistische priester die naar de hoofdstad Edo verhuist. Stanley vertelt een verhaal van migratie, verstedelijking en vrouwenarbeid waarvan ze stelt dat het ook over vrouwen in Engelse, Franse, Zweedse of Italiaanse steden tussen 1600 en 1900 had kunnen gaan. Hiermee wordt een wereldgeschiedenis mogelijk die niet alleen over kosmopolitische wereldreizigers gaat, doordat ze kijkt naar de ‘overeenkomsten die ondanks het specifieke bestaan’ en de daar achterliggende structuren.¹⁴ Intersectioneel denken leert ons dus niet alleen het specifieke op te zoeken, maar ook om op zoek te gaan naar systematische machtsverhoudingen en de door hiërarchie verborgen overeenkomsten tussen mensen.

Huishoudens en geslachtspolitiek: op naar de straat

Eén zo’n structuur die ook sterk met geslachtspolitiek te maken heeft, is natuurlijk het huishouden zelf. Ook hier helpt het om die verschillende hiërarchieën te bekijken door de lens van het idee ‘geslacht’. Sociaalhistorisch onderzoek vertelt ons dat in het zogeheten West-Europese huwelijkspatroon de meeste mensen in de vroegmoderne tijd relatief kleine gezinnen hadden en vrij laat trouwden en een aanzienlijke groep zelfs nooit trouwde.¹⁵ Tegelijkertijd was wel vrijwel iedereen idealiter onderdeel van een vorm van een huishouden. Het was een plek waar materiële, sociale en biologische factoren samen kwamen en de context waarin ook de interactie met de buurt plaatsvond. Zo werden vroegmoderne

lichamen in een hiërarchie van huishoudens ondergebracht, waarbij het vormen van en toegang krijgen tot huishoudens natuurlijk ook als een vorm van geslachtspolitiek gezien kan worden. Zo maakte volgens een getuigenverklaring uit 1750 de Amsterdamse Johanna Gripenstroom duidelijk dat zij zelf bepaalde wie er onderdeel van haar huishouden mocht zijn. Ze weigerde de knecht van “eene Hendrik Albertze” onder te brengen: “omdat ik zulks niet verstae en ik geen vreemde kels in hujs wil hebben”.¹⁶

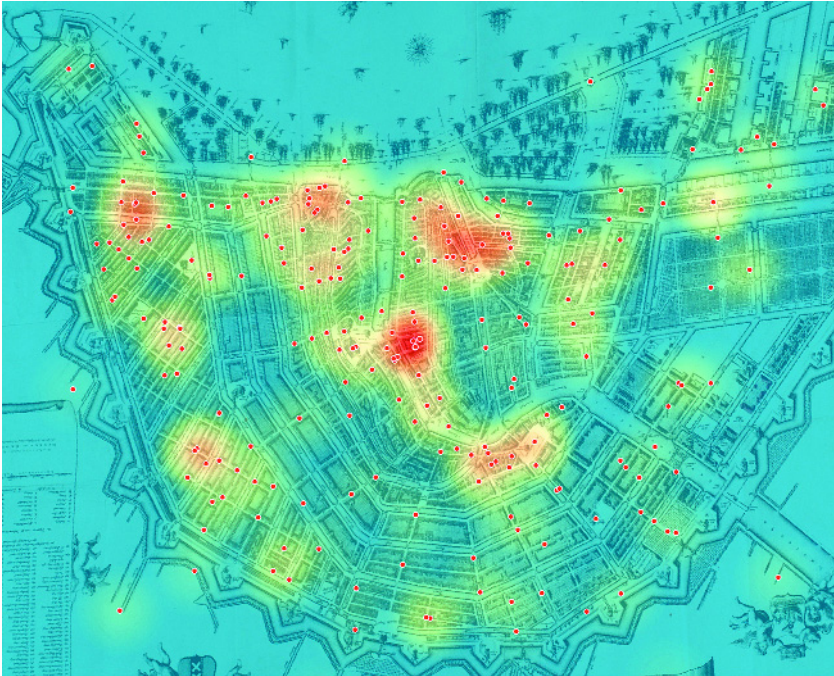
Als je iets zoekt dat je vroegmoderne identiteitspolitiek zou kunnen noemen, is de relatie tot het huis(houden) een soort fundatie waarop verschillende categorieën begrepen kunnen worden en leesbaar worden. De Britse historica Amanda Flather schrijft bijvoorbeeld over vroegmodern Engeland:

“[G]ender was only one in a complex system of hierarchies that ordered the family home. There was a widely held conception amongst male moralists and political thinkers that the proper government of the household and by extension the whole commonwealth depended upon the maintenance of a series of social hierarchies – gender, age, marital and social status.”¹⁷

Maar niet alleen in theoretische geschriften door mannen, ook in de praktijk was het huishouden het sociale bouwblok van grotere en abstractere sociale eenheden zoals de buurt, de gemeenschap of de gehele stad.

Dat huishouden is belangrijker voor het straatleven dan je in eerste instantie zou denken. Het concept van het ‘open huis’ van de Duitse historicus Joachim Eibach demonstreert dat goed. Het idee is dat de vorm van het huis en de manier waarop leden van huishoudens naar binnen en buiten treden en communiceren transparant en zichtbaar was voor burens en autoriteiten. Waar we nu scherp zijn op afscheidingen en grenzen, waren daarvoor juist overgangsplaatsten en drempels belangrijk. Door heel premodern en vroegmodern Europa was alledaagse transparantie belangrijk.¹⁸ Het huishouden als sociaal concept en het fysieke materiële huis komen hierin samen. Stoepen, drempels, open deuren en ramen vormden het podium van het alledaagse leven. De buitenwereld was op die manier constant aanwezig en wat er zich thuis afspeelde was ook onderdeel van de buitenwereld. Een strikte scheiding van thuis en buitenwereld was in de praktijk amper te handhaven. Dat sluit ook aan bij het onderzoek van de Franse historica Arlette Farge naar achttiende-eeuws Parijs, waar volgens haar “alles en iedereen bewoog en stierf voor de ogen van alle anderen, in een open ruimte waar je burens, of die nou vriend of vijand waren, je permanente getuigen waren”.¹⁹ Wie het in Amsterdam nog het meest lukte om de buitenwereld buiten de houden, was de elite.

Die afscheiding van de elite kunnen we indirect ook visualiseren. De kaart op de volgende pagina toont alle gebeurtenissen die zijn opgetekend in getuigenverslagen door de persoonlijke notarisclerk van de hoofdofficier van Amsterdam in 1742 en 1750 die geografisch getraceerd konden worden. Voor een verscheidenheid van zaken, van steekpartijen tot conflicten over de huur, werden aktes opgesteld en getuigen gehoord. Het zijn de complexere zaken die niet meteen tot een veroordeling kwamen en waar vaak mensen met burgerschap

Locaties van acties uit de notariële akten van Salomon de Fremeri uit 1742 en Cornelis Staal uit 1750. Voor de punten is het geometrisch zwaartepunt van het oppervlak van de mogelijke locaties gebruikt. (Gemaakt door Bob Pierik, zie voor onderliggende kaart van Gerrit de Broen (1728-1737): Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, inv. nr. 26)

bij betrokken waren. Met dat soort bronnen krijgen we fragmentarische maar intieme kijkjes in praktijken in de stedelijke ruimte, waarmee ik denk dat we misschien wel zo dicht als mogelijk in de buurt kunnen komen van etnografisch veldwerk van historische straatcultuur.²⁰ Maar omdat deze kaart een ongefilterde ophoping van al die acties is, kan je hem ook zien als een kaart van de ogen die op de straat en in de huizen keken. Elk punt is een documentatie van waarneming, natuurlijk beïnvloed door een proces van getuigenselectie.

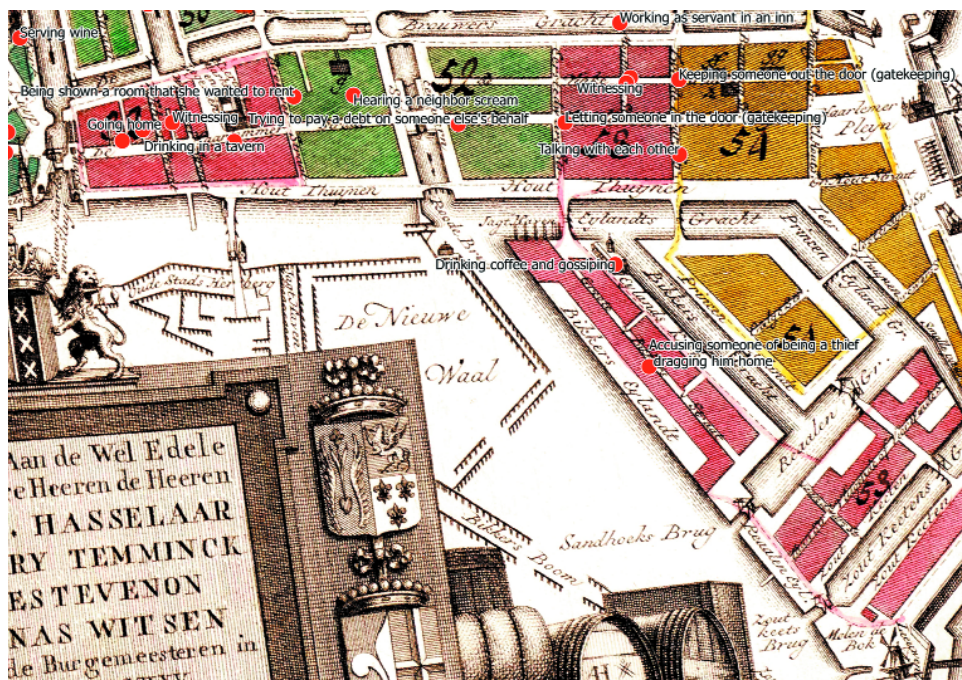
Wat we dan zien, is dat zowel het sterk sociaal gemengde centrum van Amsterdam als de armere wijken zoals de Jordaan volop ogen op de straat hadden die conflicten waarnemen, maar dat een gebied dat amper oplicht de grachtengordel is, toen en nu pars pro toto voor elitair Nederland. Op de grachtengordel werd natuurlijk wel naar elkaar gekeken en een deel van dit patroon zal door een vorm van klassenjustitie te verklaren zijn. Maar toch zien we dat er zeker minder een cultuur van alledaagse transparantie was, helemaal als het om conflicten ging. In één van de weinige zaken die zich bij de grachtengordel afspeelt, gebeurde namelijk iets opvallends. Een rechtsvertegenwoordiger van een schuldeiser liet duidelijk zijn status merken toen hij tegen een houtzaagmolenaar zei: “ik versook dat je in hujs komt want ik spreek geen luijden op de stoep oft in de deur”.²¹ Zo wordt het duidelijk dat een cultuur van privacy gekoesterd werd door de elite, want in de rest van de stad werd constant met elkaar op straat, op de stoep of in de deur gesproken, óók over schulden. In tal van andere zaken is de beschreven locatie “over de deur leggende”, wat betekende dat iemand een dubbele deur van boven open had gedaan en zo de straat in keek, een typische belichaming van deze cultuur van transparantie waarin mensen constant met hun blik

of hun hele lichaam de openbaarheid in traden.

De door Eibach en Farge beschreven steden vol met transparante huizen en huishoudens staan op gespannen voet met het klassieke beeld van de domesticatie van de Hollandse huisvrouw in de vroegmoderne tijd.²² Het beeld daarvan is dat vrouwen in deze periode steeds meer tot het huis werden beperkt. Maar een intersectioneel perspectief leert ons dat andere categorieën dan alleen man/vrouw wellicht ook een grote rol kunnen spelen. Zo kon huiselijke eer voor verschillende vrouwen wat anders betekenen. Dus toen de Britse historicus Simon Schama schreef dat de Nederlandse mentaliteit in een “dialectische polariteit tussen de wereld en thuis bestaat”, paste hij een elitaire en gegoede burgermentaliteit toe op de rest van de inwoners van de Republiek.²³ Maar de buitenwereld was juist constant aanwezig en het thuis was ook onderdeel van de buitenwereld. Toen Jacob Cats in de zeventiende eeuw zijn lezeressen waarschuwde voor de roddel en achterklap van het leven van de straat, speelde sociale differentiatie tussen vrouwen van verschillende sociale status zeker een rol.²⁴ Waar roddels voor sommige vrouwen een vorm van informatievoorziening waren die van levensbelang was, ontleenden anderen hun eer juist aan het vermijden ervan. De vraag wie de stedelijke ruimte beheerste was zo ook een kwestie van vrouwen onderling.

Zo verrijst uit de notariële getuigenverklaringen een beeld van huishoudens als onderdeel van het openbaar leven, waar vaak (getrouwde) vrouwen als een soort ‘poortwachters’ van de ruimte optreden. Hoewel de rol van de vrouwelijke stem als ‘regulerings- en controlemechanisme’ van de goede zeden al zeker bekend is, moet hier ook het daadwerkelijke fysieke ‘poortwachten’ door vrouwen niet onderschat worden.²⁵ Die verbale en fysieke dimensies konden snel in el-

>>

Locaties en beschrijvingen van acties door vrouwen uit de notariële akten van Salomon de Fremeri uit 1742 en Cornelis Staal uit 1750. Voor de punten is het geometrisch zwaartepunt van het oppervlak van de mogelijke locaties gebruikt. (Gemaakt door Bob Pierik, zie voor onderliggende burgerwijkenkaart van Caspar Philips Jacobsz (1766): Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, inv. nr. 44)

kaar overlopen, zoals in de zaak uit 1750 van Johanna van Diemel, die als hospita slaapruijme aanbood op de Laagte Kadijk. Een huurder van haar was dronken en naakt op straat verschenen, waarna een buurvrouw met een “heele sleep van vrouwen” voor haar deur verscheen en niet de huurder strafte, maar Johanna uitschold voor “smousehoer” en “hoerewaardin”. Vervolgens probeerde de buurvrouw Johanna aan haar haren over de onderdeur de straat op te slepen.²⁶ Haar huishouden werd zo als niet-christelijk en oneervol op de straat gedaagd door een buurvrouw en een heel gevolg van andere vrouwen uit de buurt, die op dat moment duidelijk de straat domineerden.

Daartegenover staan de formelere vormen van toezicht op de stedelijke ruimte, zoals de schutterijen of de ratelwachten die ’s nachts patrouilleerden, die typische mannenbolwerken waren. Hoewel de straat ’s avonds nog vrij toegankelijk was en het gevaar om in de gracht te vallen door de in de tweede helft van de zeventiende eeuw geïntroduceerde straatverlichting flink werd verminderd, kondigde het luiden van de poortklok na negen uur ’s avonds een ander soort straatbeeld aan. Ratelwachten riepen het hele en halve uur af, controleerden op deuren op slot waren en of er brandgevaar was. Dat doet in eerste instantie denken aan een straatbeeld vol gesloten huizen, met weinig plek voor vrouwen, maar ook daar is weer de relatie tot het huishouden waardoor vrouwen alsnog een rol konden spelen. Zo vinden we in een zaak uit 1742 de getuigen “Pieter Aarnouts 26 jaaren, karreman en ratelwagt” en “Barendje Hardwijks oud 25 jaaren huisvrouw van den eerste get[uijge]”.²⁷ Pieter en Barendje patrouilleerden door de straten om half twee ’s nachts. Hoewel het erop lijkt dat ze samenwerkten, heeft zij niet één en hij zelfs twee beroepstitels. Dit soort ondersteunend werk door getrouwde

vrouwen was vaak zo uiteenlopend en vanzelfsprekend dat het pas opgeschreven werd als het fungeerde als context voor andere zaken. Zo blijkt dus dat ondanks dat de man de publieke bronnen vaak domineert, de straat in de vroegmoderne tijd zeker geen uitgemaakte mannenzaak was.

Het bovenstaande verschil tussen formele beroepstitel en in de praktijk uitgevoerde arbeid is natuurlijk al eerder beschreven door historici die vrouwenarbeid onderzoeken. Het Gender & Work project van de Universiteit van Uppsala legt bijvoorbeeld vroegmoderne Zweedse vrouwenarbeid bloot door middel van de ‘werkwoordmethode’. Hierbij staan niet beroepstitels centraal, maar de beschrijvingen van werk op basis van werkwoorden uit dagboeken, gerechtelijke archieven, petities en rekeningen.²⁸ Onderzoek naar wat ik hier de geslachtspolitiek van de straat heb genoemd, kan op eenzelfde wijze profiteren van een meer praktijkgerichte empirische en systematische aanpak om uiteindelijk de grotere theoretische en abstracte puzzels te lijf te gaan. Een soort bronnenmateriaal dat veel aanknopingspunten voor dat soort empirische observaties bevat, is het notarieel archief, zoals we op de kaarten al zagen. De historicus Kappelhof liet in een bijdrage over de activiteiten van vrouwen buiten de deur in vroegmodern Breda al zien dat dit soort archief hiervoor uitermate geschikt is, hoewel het ook tijdrovend is om systematisch te onderzoeken.²⁹ Bovenstaande kaart is een uitsnede van het eerste resultaat van wat uiteindelijk een complete ruimtelijke database vol acties zal worden, waar nu alleen nog de acties van vrouwen uit de eerdergenoemde akten uit 1742 en 1750 te zien zijn. Langzaam wordt zo een stads- en straatbeeld vol sociale praktijken gevuld, waar op termijn de intersecties van de verschillende hiërarchieën beter in beeld komen. We kunnen dan van grote aantallen vrouwen en

mannen zien waar ze in hun alledaagse leven te vinden waren en wat ze deden.

Besluit

Uit dit artikel blijkt dat het domineren van publieke bronnen en het domineren van de openbare ruimte niet hetzelfde zijn. Door wat ik hier 'geslachtspolitiek' heb genoemd te ontrafelen en praktijken in de stedelijke ruimte te achterhalen, doemt een complexer maar ook interessanter beeld op van het straatleven dan een simpele man/vrouw-dichotomie zou doen vermoeden. In veel gevallen waren vroegmoderne huishoudens een openbare kwestie, en de interacties eromheen tonen ons een alledaagse geslachtspolitiek die zich gemakkelijk tussen huis en straat bewoog. Door systematische bevraging van het soort bronnen waarin praktijken worden beschreven, kan die geslachtspolitiek beter in beeld komen en kunnen we tot een intersectionele geschiedenis van vroegmodern straatleven in Amsterdam komen. ///

Noten:

- ¹ Dit artikel is een bijgewerkte versie van een lezing die werd gegeven als bijdrage aan het afscheidssymposium van prof. Mieke Aerts op de Universiteit van Amsterdam, genaamd *Aertse Zaken: Macht, gender en identiteit binnen de Republiek Geschiedenis*
- ² W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld, 1578-1650* (Amsterdam 2004) 14.
- ³ L. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996) 106-111. De joodse Amsterdamers onttrokken zich aan het achterliggende huwelijks- en migratiepatroon doordat ze binnen de eigen gemeenschap trouwden en niet massaal als zeeman werkten.
- ⁴ Deze theorie bestaat in verschillende versies met verschillende chronologieën. Voor een klassieke bespreking van het huishoudelijkheids-ideaal zie: J. Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw', in: R. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger: Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998). Voor een sociologische visie op de beperking van bewegingsvrijheid van burgervrouwen zie: A. de Swaan, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', in: A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1997) 87-90.
- ⁵ A. Vrints, *Het Theater van de Straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011) 197.
- ⁶ Zie bijvoorbeeld D. van den Heuvel, *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2008), voor de rol van vrouwen in de vroegmoderne economie en N. Zemon Davis, 'Vrouwen en politiek', in: G. Duby en M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd* (Amsterdam 1992) 157-170.
- ⁷ J. Adams, *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca 2005).
- ⁸ G. Mak, 'Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea. Geschiedenis van Geslacht Op Geslacht' (Inaugurale oratie uitgesproken aan de Universiteit van Amsterdam, 2017).
- ⁹ J. Butler, 'Bodies in Alliance and the Politics of the Street', lezing gehouden in Venetië in 2011, beschikbaar via <https://transversal.at/pdf/journal-text/1616/> (geraadpleegd 20 juli 2019) 3-4. De lezing is ook met ongeveer hetzelfde citaat gepubliceerd als hoofdstuk 2 van het boek: J. Butler, *Notes Toward a Performative Theory of Assembly* (Cambridge 2015). Citaat vertaald door Bob Pierik. Het werk van Arendt waar Butler naar verwijst is H. Arendt, *The Human Condition* (Chicago 1958).
- ¹⁰ Het klassieke artikel uit dit debat is A. Vickery, 'Golden age to separate spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *The Historical Journal* 36: 2 (1993) 383-414. Zie ook:

- R. Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850: The Emergence of Separate Spheres?* (Londen 1998).
- ¹¹ R. Shoemaker, 'Gendered Spaces: Patterns of Mobility and Perceptions of London's Geography, 1660-1750', in: J. F. Merritt (red.), *Imagining Early Modern London: Perceptions and Portrayals of the City from Stow to Strype, 1598-1720* (Cambridge 2001) 153-158.
- ¹² Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (vanaf nu: Notarissen), inv. nr. 11733, 75.
- ¹³ K. Crenshaw, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', *The University of Chicago Legal Forum* 140 (1989) 139-67.
- ¹⁴ A. Stanley, 'Maid-servants' Tales: Narrating Domestic and Global History in Eurasia, 1600-1900', *The American Historical Review* 121:2 (2016) 437-60.
- ¹⁵ Zie voor achttiende eeuws Amsterdam C. Boter, 'Marriages Are Made in Kitchens: The European Marriage Pattern and Life-Cycle Servanthood in Eighteenth-Century Amsterdam', *Feminist Economics* 23:2 (2017) 68-92.
- ¹⁶ Stadsarchief Amsterdam, Notarissen, inv. nr. 13131, scan nr. 350 (geen paginanummers).
- ¹⁷ A. Flather, *Gender and Space in Early Modern England*, (Woodbridge 2007) 33-34.
- ¹⁸ J. Eibach, 'Das Offene Haus. Kommunikative Praxis Im Sozialen Nahraum Der Europäischen Frühen Neuzeit', *Zeitschrift Für Historische Forschung* 38: 4 (2011) 621-64.
- ¹⁹ A. Farge, *Fragile Lives. Violence Power and Solidarity in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge 1993) 6.
- ²⁰ Het werk van Farge (zie vorige noot) is een goed voorbeeld van ander werk waarin straatcultuur gereconstrueerd wordt door middel van gerechtelijk archief.
- ²¹ Stadsarchief Amsterdam, Notarissen, inv. nr. 13131, scan nr. 465 (geen paginanummers).
- ²² H. De Mare, *Huiselijke taferelen. De veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw* (Nijmegen 2012) 48-49.
- ²³ S. Schama, *The Embarrassment of Riches. An interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (New York 1997) 389.
- ²⁴ H. De Mare, *Huiselijke taferelen*, 210.
- ²⁵ A. Vrints, *Theater*, 195. B. Capp, *When Gossips Meet. Women, Family and Neighbourhood in Early Modern England* (Oxford 2003) 59-60.
- ²⁶ Stadsarchief Amsterdam, Notarissen, inv. nr. 13131, scan nr. 645 (geen paginanummers).
- ²⁷ Stadsarchief Amsterdam, Notarissen, inv. nr. 11735, scan nr. 163 (geen paginanummers).
- ²⁸ Het gaat om de 'verb-oriented method' die ik hier als werkwoordmethode heb vertaald. M. Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society* (Oxford 2017). Voor de Nederlandse Republiek bracht het onderzoeksproject 'Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd (circa 1550-1815)' empirische praktijkgerichte observaties die teruggekoppeld werden aan bredere theorieën en beeldvorming, zie voor een introductie A. Schmidt 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2:3 (2005) 2-21.
- ²⁹ A. Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis in Breda en omgeving (1550-1650)', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 45-67.

Bob Pierik (1994) is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam in het NWO project 'Freedom of the Streets. Gender and Urban Space in Europe and Asia. 1600-1850' (276-69-007), waarbinnen hij werkt aan een proefschrift over gender en straatgebruik in vroegmodern Amsterdam. Hij is historicus en filosoof en geïnteresseerd in kwesties rondom, macht, gender en politieke economie op lange termijn.

Contact: b.t.pierik@uva.nl

Macht en invloed van burggravinnen in het graafschap Vlaanderen van de elfde tot de dertiende eeuw

“Quod ego Agnes castellana Duacensis”

De burggraven in het graafschap Vlaanderen wisten zich gedurende de elfde eeuw erg machtig te maken. Op het einde van diezelfde eeuw duiken voor het eerst burggravinnen op in Vlaamse oorkonden. Deze groep vrouwen werd in de historiografie vooralsnog sterk onderbelicht. Dit artikel onderzoekt hoe de machtsbalans er bij deze vrouwen uitzag.¹ Waren zij in staat om alle bestuurlijke functies die met het belangrijke burggravenambt gepaard gingen ook werkelijk te realiseren? Op welke andere officiële manieren poogden zij hun invloed in de regionale politiek te consolideren?

/ Hanne Van Regenmortel /

De verschillende machtsmogelijkheden voor (aristocratische) vrouwen om deel te nemen aan het publieke leven – hun *agency* – heeft de laatste decennia reeds menig historicus geboeid. De belangstelling voor dit ingewikkelde vraagstuk ontstond als reactie op de befaamde *Duby-these*, genoemd naar historicus George Duby die in de jaren 1960/1970 stelde dat, door veranderingen in het erfrecht en het huwelijkstelsel, vanaf de elfde eeuw het publieke domein vrijwel uitsluitend door mannen beheerst werd. Dat kwam door patri-lineaire primogenituur: de oudste zoon werd bij voorkeur aangesteld als erfgenaam, om te voorkomen dat het familiale bezit versplinterde.² Vanaf de jaren 1990 brachten historici meer nuance aan in deze traditionele historiografie. Ze verwierpen de idee van een absoluut misogyne middeleeuwen en toonden aan dat vrouwen met macht – die voorheen als ‘uitzonderlijk’ en ‘exceptioneel’ bestempeld werden – een wijdverspreid fenomeen waren. Er waren genoeg bewijzen van aristocratische vrouwen die op een legitieme manier (zijnde als gravin, als leenheer of *domina*) gezag uitoefenden over het publieke domein.³ Initieel werden hierbij met name koninginnen, gravinnen en hertoginnen – de ‘top’-aristocratie van die tijd – bestudeerd. Pas sinds kort is er in de historiografie eveneens aandacht voor vrouwen die zich op lagere bestuurlijke niveaus in de samenleving bevonden.

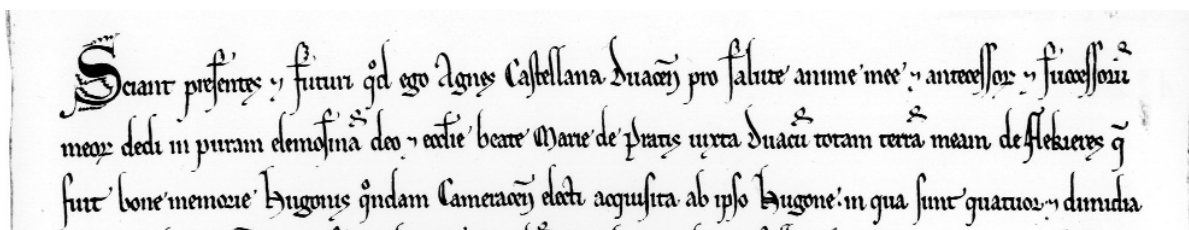
Voor het graafschap Vlaanderen werd de *agency* van de Vlaamse gravinnen al meermaals onderzocht.⁴ Het Vlaamse burggraafschap, de lokale representatie van de grafelijke macht die zowel door mannen als door vrouwen ingevuld kon worden, werd tot nu toe louter geanalyseerd als een mannenbastion. Het historiografisch debat over het burggravenambt kwam tot stand naar aanleiding van historicus Blommaerts publicatie *Les châtelains de Flandre*, en ging

aanvankelijk over de oorspronkelijke functie van de burggraven, de sociale klasse waaruit ze werden gerekruteerd, maar ook of we de kasselrijen moeten zien als een voortzetting van de Karolingische gouwen.⁵ Het onderzoek naar Vlaamse burggraven viel vrijwel stil in het midden van de vorige eeuw. Met de opkomst van gendergeschiedenis, die zich ontwikkelde uit de vrouwengeschiedenis van de jaren 1960 tot 1980, kwam er in de jaren 1990 kritiek op Blommaerts focus op mannelijke burggraven en zijn systematische uitsluiting van burggravinnen. Historica Ellen Kittell reageerde hierop in een artikel over de ambten die vrouwen bekleedden in de administratie van de graaf van Vlaanderen tijdens de dertiende en veertiende eeuw. Zij concludeert in haar beknopte passage over dit thema dat burggravinnen, in tegenstelling tot hun mannelijke tegenhangers die vooral een bestuurlijke, juridische en administratieve functie vervulden, hoofdzakelijk een economische rol speelden en niet op alle domeinen daadwerkelijk autoriteit hadden.⁶

Nochtans, zoals verder uit mijn analyse zal blijken, is er overtuigend bewijs dat sommige burggravinnen er wel degelijk in slaagden om macht uit te oefenen in het publieke domein naast hun economische rol, en dat zij een vol- en evenwaardige functie hadden naast hun mannelijke collega's. Dit hiaat in de historiografie is precies wat ik met mijn onderzoek wil rechtzetten. In dit artikel ligt de focus op de *agency* van de burggravin in de publieke machtsuitoefening, maar ook op andere vormen van autoriteit die niet rechtstreeks gelinkt waren aan het *officium*, maar eerder het resultaat waren van een sociaal netwerk, familiebanden en het beheer van eigen goederen. Met de *agency* van burggravinnen doel ik vooral op hun machtsuitoefening, waarvoor ik de interpretatie van de Amerikaanse historica Lois Huneycutt hanteer. Zij deelt ‘macht’ namelijk op in drie dimensies: autonomie, waarmee zelfbeschikking wordt bedoeld, invloed (*potestas*), “the ability to influence and/or compel others to carry out one's will”⁷ en autoriteit (*auctoritas*), waarmee voornamelijk de legitimiteit of het recht tot uitvoeren van bepaalde (politieke) handelingen bedoeld wordt als gevolg van het bezit van een bepaald *officium*.⁸

Aan de basis van dit onderzoek ligt een analyse van een driehonderdtal oorkonden die burggravinnen vermelden, zij het van ambtswege (als *castellana*), of als echtgenote (*uxor*) van een burggraaf. Een groot deel van dit corpus is afkomstig uit de niet-exhaustieve online databank *Diplomata Belgica* die middeleeuwse, diplomatische bronnen tot het jaar 1250 verzamelt voor de Zuidelijke Nederlanden.⁹ De overige oorkonden werden opgespoord via verwijzingen (of zijn uitgegeven) in werken over Vlaamse burggraven en kasselrijen. De oorkonde is dan ook het bronnentype bij uitstek voor dit

wen minstens één keer benoemd als *castellana* in de bronnen. Dit kon het resultaat zijn van verschillende situaties. Ten eerste konden vrouwen als erfgenamen van een kasselrij zelf het burggravenambt toegekend krijgen.¹³ Ze konden het ambt dan in eigen naam uitoefenen en hoefden het niet automatisch te delen met hun wederhelft. Ook andersom resulteerde een huwelijk met een burggraaf niet meteen in de medeverwerving van het *officium* – in sommige gevallen konden ze wel de titel van burggravin aannemen zonder het ambt uit te oefenen. Mathilde van Aire bijvoorbeeld erfde in 1251 de kasselrij van Sint-Omaars via haar moeder Beatrice en deelde haar titulatuur niet met haar echtgenoot Jan van Ieper, die in de *intitulatio* wordt vermeld als ridder (*miles*) en heer (*dominus*) van Rininghe.¹⁴

Ten tweede konden mannen en vrouwen de titel *castellanus* delen. Kittell stelde reeds dat het de gewoonte was om binnen een huwelijk elkaars ambten en taken uit te voeren bij elkaars afwezigheid.¹⁵ Er bestaan oorkonden die getuigen van een (tijdelijk) gedeelde titel of ambt tussen echtgenoten. Elizabeth van Wallers, echtgenote van de burggraaf van Diksmuide, vaardigde op 30 maart 1236 een eigen oorkonde uit waarin ze een toewijzing van een jaarlijkse rente aan de kapelanie van Nordhud bevestigde, die eerder door haar man was verleend.¹⁶ Deze laatste lijkt zelf niet in staat te zijn geweest om op dat moment de overeenkomst te hernieuwen. Daarnaast zijn ons oorkonden overgeleverd waarin namen van echtgenoten en echtgenotes gelijktijdig met dezelfde titel van burggraaf voorkomen. In wel vijf oorkonden, die dateren van tussen 1219 en 1223, deelde Mabilia van Bailleul, erfgename van de kasselrijen Ieper en Bailleul, de titel *castellana* met Hugo van Rethel, haar echtgenoot uit haar tweede huwelijk.¹⁷ Voor dit fenomeen van de dubbele titulatuur tussen man en vrouw kunnen we echter geen duidelijk patroon ontwaren. Het is mogelijk dat dit afhankelijk was van de instelling of persoon die de oorkonde opstelde. Het kan ook zijn dat andere factoren meespeelden, zoals bijvoorbeeld de juridische handeling – ging het om een gezamenlijke schenking of goederen die eigendom waren van de echtgenote – die man en vrouw samen stelden.

Ten derde kon een vrouw tevens als weduwe-burggravin voor een minderjarige erfgenaam optreden. Als voogd droeg ze dan de titel van burggraaf, samen met de erfgenaam. In enkele bronnen zien we gedurende die periode bijvoorbeeld een gedeelde titel tussen moeder en zoon. Daarenboven betekende de meerderjarigheid van de rechtmatige opvolger voor het *officium* geen direct verlies van de ambtstitel voor de vrouw. Agnes van Beaumetz-lès-Cambrai werd in het eerste kwart van de dertiende eeuw weduwe-burggravin van Dowaa als plaatsvervanger van haar minderjarige zoon

Oorkonde uitgevaardigd door Agnes de Beaumetz-lès-Cambrai, burggravin van Douai, vrouwe van Beaumetz.

Bron: DiBe 33325 (Lille, Archives départementales du Nord [AD], 30H 12/143)

Wouter IV. Ze kregen zowel in een oorkonde van de aartsdiaken van Atrecht uit 1221, als in een oorkonde uitgevaardigd door Wouter IV zelf (dus als meerderjarige en burggraaf) in 1230, beiden de titulatuur van burggraaf.¹⁸

Naast erfenis kon dus ook het weduwschap de verwerving van het burggravenambt als resultaat hebben. Het was eveneens pas tijdens deze levensfase dat voor vele vrouwen de individuele oorkondigingsactiviteit aanving, omdat ze vanaf dat moment meer economisch onafhankelijk werden. Bij de meerderjarigheid van de erfgenaam wist de weduwe-burggravin in sommige gevallen haar titel te behouden.¹⁹ In drie gevallen werd het adverbium *quondam* (voormalig) toegevoegd aan *castellana*. Het gebruik van deze vorm van de titel toont aan dat er een zekere status verbonden was aan de titulatuur, omdat die vrouwen dan helemaal geen burggravin meer waren.

Vrouwelijke erfgenamen

Uit de bronnenanalyses blijkt dat vrouwen zeker in staat waren het ambt van burggraaf te erven. Ondanks de voorkeur naar primogenituur, konden vrouwen het ambt erven wanneer er geen mannelijke erfgenamen (meer) voorhanden waren. Vrouwen werden dus bekwaam geacht om ambtslenen, zoals kasselrijen, te houden.²⁰ Zo erfde Mabilia van Bailleul na de dood van haar broer Boudewijn III in 1201, de laatste mannelijke erfgenaam van het gezin, de kasselrijen Ieper en Bailleul.²¹ Voor elf van de 53 vrouwen kunnen we bewijzen dat ze (rechtstreekse) erfgenamen waren van een kasselrij.²² Marie van Mortagne, het enige kind van burggraaf Jan van Doornik, erfde na diens dood in 1279 de kasselrij Doornik, hoewel ze op dat moment nog niet meerderjarig was.²³ Nochtans was erfgename zijn niet voldoende om het *officium* zelf te kunnen uitvoeren, aangezien die taak bij sommige vrouwen toekwam aan hun echtgenoot.²⁴ Een oorkonde uit 1139 vermeldt namelijk dat Hugo I van Encre erfgenaam was van Gent – inclusief de kasselrij – in het recht van zijn vrouw Alice, dochter van Zeger I, burggraaf van Gent.²⁵ Een gelijkaardige situatie zien we bij Agnes, erfgename van de kasselrij Ieper, die nooit burggravin lijkt te zijn geweest. Haar echtgenoot Boudewijn II, die eveneens burggraaf was van Bailleul, verkreeg door het huwelijk de kasselrij Ieper.²⁶ Het is echter zeer moeilijk af te leiden uit de bronnen welke

factoren daarin precies meespeelden en uiteindelijk bepaalde of een vrouw wél of niet het *officium* op zich kon nemen. Allicht speelden de persoonlijke capaciteiten van de vrouwen alsook hun familiale afkomst (ten opzichte van die van hun echtgenoot) en publieke/sociale status hierbij een aanzienlijke rol.

Officiële bevoegdheden gekoppeld aan het ambt van burggravin

Enkele documenten uit het bronnencorpus tonen aan dat de macht van een burggravin eveneens kon gelden op rechtelijk en bestuurlijk vlak. Een oorkonde van de graaf van Vlaanderen Willem Clito, verleend aan de inwoners van Sint-Omaars in 1127, bevestigt het rechtsgebied en enkele rechten en prerogatieven van de stedelingen. Het handvest bevat tevens een expliciete passage over de echtgenote van de burggraaf van Sint-Omaars. Net als de burggraaf en zijn seneschalk was zij bevoegd om, indien een buitenstaander een stadsbewoner beledigde, verwondde of beroofde, de misdadiger te dagvaarden.²⁷ Allicht had zij naast deze zeer specifiek omschreven situatie nog andere bevoegdheden met betrekking tot incidenten in de stad en/of het gebied daarrond. Dit document bevestigt op zijn minst dat er een zekere juridische macht berustte bij haar persoon én dat zij bekwaam werd geacht om die juridische rol uit te voeren. Er blijken echter geen andere oorkonden overgeleverd te zijn, die expliciete informatie bevatten over haar bevoegdheden. De echtgenote van de burggraaf van Sint-Omaars was niet de enige burggravin die een juridische rol vervulde. Een reeks dertiende-eeuwse oorkonden gerelateerd aan Marie van Mortagne, enige erfgename van de burggraaf van Doornik, geeft een indicatie van de jurisdictie die zij oorspronkelijk bezat als burggravin. Het gaat om vier oorkonden die haar voogden, haar moeder en haar twee ooms (Thomas en Willem van Mortagne) in haar naam uitvaardigden, en twee bevestigings-oorkonden die Marie als meerderjarige liet beoorkonden. Daaruit blijkt dat Marie tijdens het voogdijschap heel wat van haar prerogatieven verloor door toedoen van haar familie. De rechtspraak in de stad Doornik behoorde oorspronkelijk tot haar jurisdictie. Door de verkoop van de stedelijke rechtspraak kon ze vanaf 1287 niet langer zomaar stedelingen dagvaarden en ondervragen indien zij een misdrijf hadden gepleegd. Enkel wanneer een stedeling een misdaad pleegde waarop de doodstraf stond, zoals moord op grafelijke grondgebied, en niet kwam opdagen na zijn dagvaarding, viel hij niet onder voorgenoemde regel.²⁸ Eveneens verloor ze de rechtspraak over de Doornikse burch, die waarschijnlijk de vervolging van misdadigers inhield.²⁹

Bepaalde heffingen en inkomsten wijzen op de politionele, bestuurlijke of administratieve activiteiten van enkele burggravinnen. Hoewel de documenten soms ambigu zijn over de heffingen die de graaf toebehoorden en welke het resultaat waren van domaniale rechten, blijkt uit de bronnen dat burggravinnen als grafelijke officier bepaalde tollens lieten innen. Frappant is in deze context de attestatie van Agnes van Beaumetz-lès-Cambrai die vanaf 1209, als deel van haar *doarium* of weduwgoed, het beheer van de grafelijke gevan-

genis *la Vieille Tour* te Douai kreeg. Verder vermeldt een grafelijke oorkonde uit 1230 van Ferrand en Johanna van Constantinopel, graaf en gravin van Vlaanderen, dat Agnes haar taak als bewaakster rechtstreeks van hen had bekommen. Eveneens kondigt hetzelfde document het einde ervan aan: de bewaking van de gevangenis kwam vanaf dat moment haar zoon toe. Dit suggereert dat tussen 1209 en 1230 deze taak in haar handen was.³⁰ Ook voor de reeds genoemde Marie van Mortagne zijn uitzonderlijk veel heffingen en belastingen bekend. Dat komt mede omdat er een raming van haar goederen bestaat, naar aanleiding van haar potentiële huwelijk met Gwijde van Namen, de zoon van de toenmalige Vlaamse graaf. Nog andere documenten attesteren de tollens en heffingen die Marie hield in de stad Doornik. Noemenswaardig is dat deze burggravin haar eigen ‘officiëren’ had, waaronder ontvangers voor het *winagium* (belasting op goederenverkeer) en een baljuw te Doornik.³¹

Op militair vlak waren burggravinnen niet actief; zij konden militaire verplichtingen niet zelf uitvoeren en moesten hiervoor een beroep doen op een man uit hun entourage, bijvoorbeeld hun echtgenoot. De meeste vrouwen lijken in hun kasselrij een overwegend economische rol vervuld te hebben: als lokale, grafelijke vertegenwoordiger maakten ze bekend en ratificeerden ze vaak transacties gemaakt door derden. Die goederentransacties kregen op die manier een officieel karakter. Het is echter moeilijk om dit te zien als een burggrafelijke taak. Enerzijds kunnen we stellen dat de burggraaf via die handeling een overzicht kon behouden van de roerende en onroerende goederen in de kasselrij – dus, wie wat bezat in de regio.³² Anderzijds konden ook leden van belangrijke, lokale, aristocratische families een aanspreekpunt zijn om transacties op schrift te stellen. We zien ook dat sommige van die transacties gelinkt kunnen worden aan het beheer van het weduwgoed van vrouwen. Ook zijn er oorkonden die overeenkomsten bekrachtigen die destijds gesloten werden door een echtgenoot.

Bron: Wikimedia – Willem Clito

In een oorkonde uit 1127 aan de inwoners van Sint-Omaars gaf graaf Willem Clito aan dat de vrouw van de burggraaf een bepaalde misdadiger kon ontbieden voor het gerecht.

>>

Indirecte vormen van macht

Naast het *officium* oefenden burggravinnen of vrouwen van burggraven ook indirecte vormen van macht uit. Zoals we reeds aanhaalden, bepaalden factoren zoals sociale en maritale status, moederschap en de algemene levensloop de agency van een vrouw. Veel vrouwen kregen nooit toegang tot het *officium* en konden zich enkel via indirecte, officieuze machtsuitoefening in het publieke veld plaatsen.

Een eerste potentieel 'machtsmiddel' kon het *doarium* zijn: een geheel aan bezittingen en/of inkomsten waarop een vrouw een beroep kon doen in het geval ze weduwe werd. Tijdens het huwelijk kon ze in regel niet zelfstandig over haar weduwgoed beschikken en beheerde haar echtgenoot dit voor haar. Toch kon een echtgenoot de goederen niet zomaar verkopen of schenken, want toestemming van de vrouw was een vereiste bij rechtshandelingen die betrekking hadden op haar *doarium*. Tijdens het weduwschap kwam het weduwgoed volledig aan haar toe.³³ Het gaf haar economische onafhankelijkheid; de mogelijkheid om in de eigen behoeften te voorzien, maar ook om schenkingen aan monastieke instellingen te verrichten. We zien echter dat in de meeste oorkonden van het corpus die handelen over het *doarium*, de vrouwen verschijnen als consensusgevers voor de rechtshandeling. Slechts een paar oorkonden getuigen van een zelfstandige aliënatie van delen van het weduwgoed. In 1244 gaf Maria van Wavrin bijvoorbeeld, als vrouw van de burggraaf, haar rechten op een tiende aan de abdij van Sint-Winoksbergen.³⁴

Ten tweede konden vrouwen ook als leenheer (*dominus*) over heerlijke rechten beschikken op een domein. Ook hier zijn de attestaties jammer genoeg schaars. We kunnen echter voor twee vrouwen met zekerheid bevestigen dat ze dergelijke rechten hadden omdat ze *domina* waren voor een tiende.³⁵ Frappant is het bestaan van een bevestigingsoorkonde van een schenking opgesteld door Mabilia van Baillleul, waarin een lijst is opgenomen met haar vazallen die aanwezig waren bij de donatie.³⁶

Naast soortgelijke bezittingen en rechten, kon de uitbouw

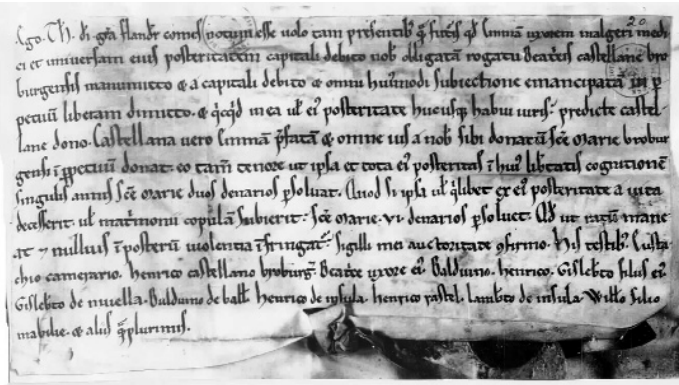
Oorkonde van graaf Filips van de Elzas van 1160 waarin hij een verzoek inlost van de burggravin van Broekburg, Beatrice van Aalst.

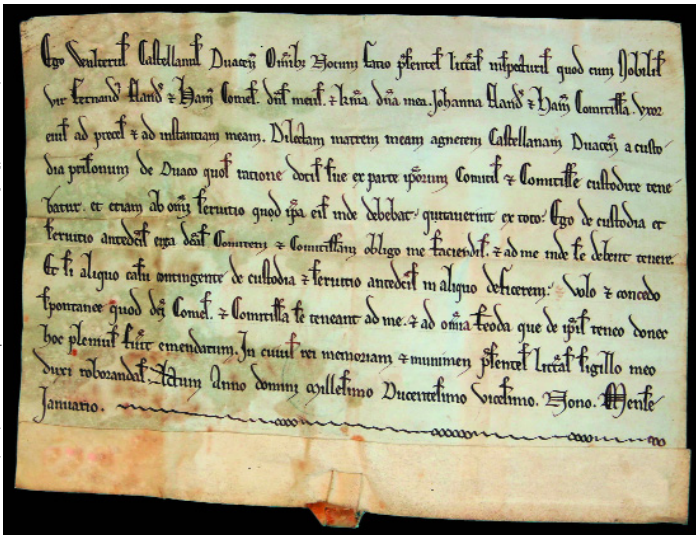
van een sociaal netwerk een instrument zijn voor vrouwen van burggraven (en burggravinnen) om hun invloed of *potes-tas* te vergroten. Een goede relatie met haar leenheer (of die van haar echtgenoot) kon erg belangrijk zijn. In 1160 maakte de Vlaamse graaf Filips van de Elzas bekend dat hij inging op een verzoek van Beatrice van Aalst, op dat moment de echtgenote van de burggraaf van Broekburg, en dat hij een zekere Emma, echtgenote van arts Malgarius, aan haar had toevertrouwd. Beatrice had Emma op haar beurt in de Onze-Lieve-Vrouwabdy van Broekburg ondergebracht. De context en details rond dit verzoekschrift blijven echter obscuur. We weten niet wie Emma en Malgarius precies waren en welke beweegredenen Beatrice had voor deze vraag. Toch getuigt de oorkonde dat Beatrices verzoek werd ingelost.³⁷ Allicht was deze toegeving het resultaat van een invloedrijk sociaal netwerk of een goede relatie met haar leenheer. Daar staat tegenover dat een slechte relatie met de leenheer negatieve implicaties kon hebben op de agency en positie in de politieke-publieke sfeer van een individu. De reeds vermelde Marie van Mortagne, burggravin van Doornik, raakte, nadat ze een huwelijksvereenkomst sloot met Gwijde van Namen, de zoon van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre, verwikkeld in een conflict tussen de Vlaamse graaf en diens leenheer, de Franse koning. Als reactie hierop liet de Vlaamse graaf in 1297 Mortagne innemen. Ook vanuit Franse hoek werden haar sancties opgelegd. Zo werd ze in wezen verplicht om te trouwen met de voorkeurskandidaat van de Franse koning. Na Mariës dood in 1302 eiste de Franse koning Mortagne zelf op.³⁸

Ten slotte was er nog de praktijk van religieuze patronage, die zich uitte in de vrome giften van burggravinnen en vrouwen van de burggraven. Het bronnencorpus bestaat voor het merendeel uit schenkingsoorkonden. Religieuze patronage was algemeen gesteld populair bij de aristocratie, omdat men in de middeleeuwen ervan overtuigd was dat hiermee het zielenheil gegarandeerd was. Deze schenkingen speelden als herinnerings- of memoriapraktijk eveneens een significante rol bij het instandhouden van het familiaal geheugen. Dat resulteerde onder meer in verzoeken tot de viering van verjaardagen, de herinnering van familieleden, schenkingen voor het eigen zielenheil en/of dat van naasten.³⁹ Daarnaast konden ook politieke belangen vervat zitten in schenkingen aan monastieke instellingen. Historica Erin Jordan toonde de po-

litieke implicaties van deze religieuze schenkingen aan; die hadden namelijk een publieke dimensie en lieten toe dat vrouwen een positie konden innemen in het lokale politieke landschap.⁴⁰

Voor de gezamenlijke schenkingen, die het vaakst voorkomen in dit bronnencorpus, kunnen we de identiteit van de initiatiefnemer niet achterhalen.⁴¹ Tijdens het huwelijk waren individuele schenkingen door vrouwen erg uitzonderlijk. De eigen oorkondingsactiviteit, die vaak pas intrad tijdens het weduwschap, bestond bijna uitsluitend uit vrome giften ten voordele van monastieke instellingen. Niet alleen via schenkingen, maar eveneens door het geven van vrijstellingen op bepaalde heffingen, kon een burggravin abdijen en

Grafelijke oorkonde uit 1230 die vermeldt dat Agnes van Beaumetz-lès-Cambrai haar taak als bewaakster van de grafelijke gevangenis te Douai rechtstreeks van hen had bekomen.

kloosters steunen. Hoewel de motieven achter dit soort oorkonden eerder vaag blijven, mede als gevolg van de erg fragmentarische overlevering waarover we beschikken voor de meeste vrouwen in dit onderzoek, kunnen we toch vermoeden dat er soms andere motieven achter schuilen dan een louter devotionele motivatie. Een concretere indicatie daarvoor blijkt uit een oorkonde uit 1216, waarin beweerd wordt dat Beatrice, de toenmalige burggravin van Broekburg, de abt van de Sint-Bertijnsabdij had afgeperst voor een geldsom. Ze werd daarvoor op de vingers getikt door de bisschop van Terwaan. Deze wanpraktijk heeft niets te maken met devotie en insinueert dat de burggravin zich wel zeker bewust was van de politieke implicaties van de handeling – een zekere publieke status is nodig om iemand om te kopen.⁴² Een ander voorbeeld is een oorkonde waarin Hadewidis van Dowai als weduwe-burggravin van Doornik zich in een conflict mee borg stelde voor de kapelaan van het kasteel van Vitry. Dit toont evenzeer dat deze burggravin niet naliet om een zijde te kiezen in een lokaal conflict.⁴³

Conclusie

Dit onderzoek wilde komen tot een beter begrip van de publieke rollen die de Vlaamse burggravinnen innamen gedurende de elfde tot dertiende eeuw, maar ook van welke officiële manieren ze gebruik maakten om, op basis van hun invloed in bepaalde kringen en gebieden, een standpunt in te nemen in de regionale politiek. In tegenstelling tot de oudere historiografie die uitsluitend de rol van de mannelijke burggraven onderzocht en waar aandacht voor burggravinnen bijna onbestaand was, geeft dit onderzoek over burggravinnen een meer genuanceerde visie op het burggravenambt in het graafschap Vlaanderen van de late elfde tot dertiende eeuw.

Deze analyse toont aan hoe vrouwen zich in verschillende rollen – als houdster van het *officium*, echtgenote, weduwe, *domina* – positioneerden in het publieke domein, dat tijdens de middeleeuwen bijna dominant mannelijk was. Hoewel veel echtgenotes van Vlaamse burggraven gedurende hun leven nooit de titelatuur droegen en dus nooit zelf burggravin waren, tonen de hier aangehaalde casussen aan dat vrouwen wel degelijk in staat waren om het burggravenambt te erven of in een latere levensfase als weduwe het ambt alsnog op te nemen. We illustreerden voor een aantal burggravinnen welke bestuurlijke, burggrafelijke opdrachten – zowel op juridisch als politieel-administratief vlak – zij in hun kasselrij realiseerden. Die bevoegdheid of autoriteit berustte namelijk bij hen als grafelijke ambtsdrager.

Bovendien is het duidelijk dat de machtsopportunities en -belemmeringen van deze vrouwen afhankelijk waren van een aantal situationele

factoren: de maritale status, het voorkomen van mannelijke erfgenamen, persoonlijke (on)roerende bezittingen, de draagwijdte van hun sociale netwerk, en vermoedelijk hun persoonlijke bekwaamheid en familiale positie in het graafschap.

Anders dan de twintigste-eeuwse historiografie, waarin de opvolging van burggraven vaak wordt voorgesteld in de vorm van chronologisch opeenvolgende successies, suggereert de veelvoorkomende gedeelde titelatuur dat het ambt van burggraaf niet uitsluitend bij één persoon berustte, maar dat er een soort van samenwerkingsverband tussen man-vrouw of vrouw-zoon moet hebben bestaan. We kunnen die samenwerking dan ook plaatsen in de bredere context van het patriarchaat: het waren de mannen die voorrang kregen om dergelijke publieke ambten, waaronder dat van burggraaf, in te nemen.

Overigens oefenden zowel echtgenotes van burggraven als burggravinnen in eigen recht invloed uit op regionale schaal, maar ook in de grafelijke sfeer, via hun sociale netwerk. Ook konden vrouwen die over genoeg eigendom en goederen beschikten, het zich veroorloven om als patrones schenkingen te maken aan monastieke instellingen. Dergelijke individuele schenkingen zien we vaak ontstaan tijdens het weduwschap, wanneer vrouwen hun *doarium* zelf konden beheren. Religieuze patronage en sociale netwerken waren instrumenten om een positie in het lokale publieke leven in te nemen.

Toch zijn er zeker nog andere invalshoeken mogelijk binnen dit onderzoeksveld. De gevolgde methodologie kan ook toegepast worden op andere, gelijkaardige casussen. Een grootschaliger comparatief genderonderzoek, waarbij eenzelfde problematiek over meerdere vorstendommen wordt bestudeerd, zou bovenstaande bevindingen nog grondiger kunnen toetsen aan de oorkonden over mannelijke burggraven – in plaats van de bevindingen in de literatuur – dan in dit onderzoek mogelijk was. ///

Noten:

¹ Deze publicatie is gebaseerd op mijn masterscriptie *Ego castellana vel uxor eius? Burggravinnen in het graafschap Vlaanderen en omliggende vorstendommen van de elfde tot de dertiende eeuw: een comparatieve*

- genderstudie, Universiteit Gent, 2018. Dit artikel richt zich enkel op de Vlaamse burggravinnen, die eveneens in de scriptie een groot overwicht hadden. Mijn oprechte dank gaat uit naar mijn promotor Els De Paermentier voor haar suggesties en uitstekende begeleiding bij het schrijven van mijn masterscriptie en dit artikel.
- 2 G. Duby, 'Women and power', in: Th. Bisson (red.), *Cultures of power: lordship, status, and process in twelfth-century Europe* (Philadelphia 1995).
 - 3 Zie T. Evergates (red.), *Aristocratic women in medieval France* (Philadelphia 1999); K. Nolan, *Capetian women* (Basingstoke 2003); S. Johns, *Noblewomen, aristocracy and power in the twelfth-century Anglo-Norman realm* (Manchester 2003); K. A. LoPrete, 'Women, Gender and Lordship in France, c. 1050-1050', *History Compass* 5 (2007), 1921-1941.
 - 4 Literatuur over de Vlaamse gravinnen: T. de Hemptinne, 'Women as Mediators between the Powers of Comitatus and Sacerdotium. Two Countesses of Flanders in the Eleventh and Twelfth Centuries', in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra (red.), *The propagation of Power in the Medieval West* (Groningen 1997) 287-299; E. De Paermentier, 'Tanquam domina superior. Gendering the charters of Joan of Constantinople, Countess of Flanders and Hainaut (1212-1244)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011) 91-112.
 - 5 W. Blommaert, *Les châtelains de Flandre. Étude d'histoire constitutionnelle* (Gent 1915). Voor een beknopt overzicht van het debat zie J. Dhondt, 'Note sur les châtelains de Flandre', *Mémoires de la commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais V*, 2 (1947) 43-51.
 - 6 E. Kittell, 'Women in the administration of the count', *Frau und spatmittelalterlichen Alltag* 2 (1986) 491-494.
 - 7 L. Huneycutt, 'Power: medieval women's power through authority, autonomy and influence', in: K. M. Philips (red.), *A cultural history of women in the Middle Ages* (London 2006) 154.
 - 8 Huneycutt, 'Power', 153-178.
 - 9 *Diplomata Belgica. The Diplomatic Sources from the medieval Southern Low Countries*, Th. de Hemptinne, J. Deploige, J.-L. Kupper en W. Prevenier (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2015), beschikbaar via www.diplomata-belgica.be, geraadpleegd 15.03.2018. Deze bronverwijzing wordt vanaf nu afgekort als DiBe met het referentienummer van de desbetreffende oorkonde.
 - 10 Evergates, *The aristocracy*, 3; Benoît-Michel Tock, 'inleiding', in: M.-J. Gasse-Grandjean en B.-M. Tock (red.), *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge* (Turnhout 2003) 11.
 - 11 E. Huys, 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)', in: W. Prevenier en B. Augustijn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997) 463; A. Koch, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13e eeuw* (Antwerpen 1952) 80; A. Koch, 'Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070', in: D.P. Blok, W. Prevenier en D. Rooda (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981) 380.
 - 12 Koch, *De rechterlijke organisatie*, 11, 155-156 en 197; Blommaert, *Les châtelains de Flandre*, 235; J. Buntinx, 'De instellingen van de vorstendommen. De dertiende eeuw', in: D.P. Blok, W. Prevenier en D. Rooda (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1981) 164-165 en 235; R. Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het noorden en zuiden', in: D.P. Blok, W. Prevenier en D. Rooda (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1981) 224.
 - 13 Dat sommige kasselrijen overerfbaar waren via de vrouwelijke lijn, werd reeds opgemerkt voor de kasselrijen Lille en Sint-Omaars in Blommaert, *Les châtelains*, 131, 178. Eveneens kunnen we dit bewijzen voor de kasselrij Broekburg, waar Beatrice omstreeks 1194 na de dood van haar broer Hendrik het burggravenambt erfde. Zie E. Warlop, *The Flemish nobility*, annexes I (Kortrijk 1975) 701, 703-704.
 - 14 E. Feys en A. Nelis, *Cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres. Précédés d'une esquisse historique sur la prévôté* (Brugge 1884) nr. 186, 125-126; Kittell, 'Women in the administration', 493.
 - 15 Kittell, 'Women in the administration', 491.
 - 16 DiBe ID 31521.
 - 17 DiBe ID 17025: "Ego Hugo de Retest, castellanus, et ego Mabilia, uxor eius, castellana de Ypra et de Baliuel." Zie ook DiBe ID 31918, 33268, 32887, 31918.
 - 18 DiBe ID 32176, 32179.
 - 19 Een voorbeeld van een gedeelde titel, zie DiBe ID 17025. Voor voorbeelden van het adverbium 'quondam' in de intitulatio, zie DiBe ID 23554, 24724, 23649, 34348, 32216.
 - 20 D. Heirbaut, *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305* (Brussel 2000) 90 en 119; D. Heirbaut, *Over lenen en families een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (Brussel 2000) 92-93.
 - 21 E. Warlop, *The Flemish nobility before 1300*, annexes I (Kortrijk 1975) 635, 640; J.-J. Lambin, *Esquisses historiques et biographiques sur les châtelains et les vicomtes d'Ypres* (leper 1838) 11-12.
 - 22 De erfgenames waren: Catherine van Bailleul (Oudenburg/Gent), Elizabeth le Braibant (Atrecht), Elizabeth van Kortrijk (Kortrijk), Marie van Mortagne (Doornik), Mathilde van Aire (Sint-Omaars), Alice van Gent (Gent), Agnes van Ieper (Bailleul), Beatrice van Broekburg (Broekburg), Beatrice van Sint-Omaars (Sint-Omaars), Mabilia van Bailleul (Ieper en Bailleul) en Margareta van Bailleul (Ieper en Bailleul).
 - 23 A. d'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne I* (Doornik 1895) 100-101 en 105-6.
 - 24 Voor meer informatie over voorgdij in het graafschap Vlaanderen, zie E. Kittell, 'Guardianship over women in medieval Flanders: a reappraisal', *Journal of Social History* 31: 4 (1998) 897-930.
 - 25 DiBe 1957: "miles nobilis nomine Hugo de Inckers sortitus in coniugium filiam Sigeri castellani Gandensis nomine Aliciam et per eam castellum Gandense et officium et patris ipsius hereditatem".
 - 26 Lambin, *Esquisses historiques et biographiques*, 9-10.
 - 27 F. Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre: 1071-1128* (Bruxelles 1938) 293-299 (nr. 127); R.C. Van Caenegem, 'De keure van Sint-Omaars van 1127', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 50 (1982) 253-262. De verwijzing naar de vrouw van de burggraaf werd reeds opgemerkt in K. Loprete, 'The domain of lordly women in France, ca. 1050-1250', *Medieval Feminist Forum* 44: 1 (2008) 18 (voetnoot 15).
 - 28 d'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai II*, 247-250 (nr. 184), zie ook 236-9 (nr. 177, 178).
 - 29 A. d'Herbomez, 'Comment le quartier du château fut réuni à la cité de Tournai en 1289', *Bulletins de la société historique et littéraire de Tournai* 24 (1892) 56-60.
 - 30 DiBe ID 32179, 32173: "a custodia prisonum de Duaco, quos ratione dotis sue, ex parte ipsorum comitis et comitisse, custodire tenebatur".
 - 31 d'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai II*, 241-246 (nr. 181 en 183) 253-254 (nr. 187).
 - 32 Kittell, 'Women in the administration of the count', 494.
 - 33 Heirbaut, *Over lenen en families*, 120-124.
 - 34 DiBe 24789, 21889, 22446, 22447, 22505, 23210.
 - 35 DiBe ID 26998, 27001, 31228, 31917.
 - 36 DiBe 31917; L. Dailliez, *Les Templiers en Flandre, Hainaut, Brabant, Liège et Luxembourg* (Nice 1978) nr. 89, 343-344.
 - 37 DiBe 464; T. de Hemptinne, A. Verhulst, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191) II* (Brussel, 1988) 290-291 (nr. 185).
 - 38 D. Heirbaut, 'In die werelt en esser niet sesse die het van oorloge weet. Jan van Renesse en de andere Vlaamse aanvoerders in de Guldensporenslag', in: P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele (red.), *Omtrent 1302* (Leuven 2002) 121-122; d'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai I*, 103-105.
 - 39 B.-M. Tock, 'The political use of piety in episcopal and comital charters of the eleventh and twelfth centuries', in: A.-J. Bijsterveld, H. Teunis en A. Wareham (red.), *Negotiating secular and ecclesiastical power. Western Europe in the central Middle Ages* (Brepols 1999) 19-35.
 - 40 E. Jordan, *Women, power and religious patronage in the Middle Ages* (New York 2006) 12 en 'Female founders: exercising authority in thirteenth-century Flanders and Hainaut', *Church History and Religious Culture* 88, nr. 4 (2008) 535-561.
 - 41 Jordan, *Women, power, 83-84*.
 - 42 DiBe ID 15643, 31330.
 - 43 F. Brassart, *Histoire du château et de la châtellenie de Douai I*, 85-87 (nr. 63).

Hanne Van Regenmortel (1993) studeerde in 2018 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Momenteel werkt ze in het secundair onderwijs.

Contact: hanne.van.regenmortel@gmail.com

Genderview Henk de Smaele

Mannelijkheid is politiek

Henk de Smaele is hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Daarnaast is hij covoorzitter van het AVG-Carhif, het Belgisch archief- en documentatiecentrum voor vrouwengeschiedenis, en stichtend lid van het Forum voor Belgisch onderzoek naar vrouwen- gender- en seksualiteitsgeschiedenis. In zijn onderzoek wil Henk de Smaele het concept 'modernisering' uitdagen, aangezien dit nog steeds een dominant paradigma is in onze hedendaagse historiografie. Als gender-historicus specialiseerde hij zich in de politieke geschiedenis van mannelijkheid. *Historica* ging met hem in gesprek over universitaire bastions, toxische mannelijkheid, de blanke canon en de voldoening van het lesgeven.

/ Jonas Roelens /

JJe bent tegenwoordig bekend als een specialist in gender- en seksualiteitsgeschiedenis, maar dat lag eigenlijk niet zo voor de hand.

Dat klopt. Ik ben namelijk in 1992 afgestudeerd aan de Katholieke Universiteit Leuven met een scriptie over Henry Carton de Wiart, een Belgisch christendemocratisch politicus en literator op het einde van de negentiende eeuw. Tijdens mijn laatste afspraak met mijn promotor Emiel Lamberts, werd het idee geopperd om een doctoraat te gaan schrijven. Aangezien hijzelf onderzoek deed naar het politiekatholicisme binnen de Lage Landen kwam ik al snel bij een gelijkaardig onderwerp uit: namelijk de Belgische Katholieke Partij tussen 1884 en 1914. Hoewel dat een cruciale periode was voor die partij, ze had namelijk de absolute meerderheid toen, was er nog geen monografie aan gewijd. Vooraleer ik daar officieel aan kon beginnen moest ik echter eerst nog mijn legerdienst vervullen. Ik behoorde immers tot de laatste generatie die nog werd opgeroepen. Als gewetensbezwaarde moest ik dus eerst anderhalf jaar burgerdienst doen. Die hele situatie heb ik trouwens groten-deels aan mezelf te danken: wie studeerde kon namelijk uitsel vragen, maar ik had ervoor gekozen om die legerdienst meteen te laten aansluiten op mijn studies en dus liet ik mijn verlof intrekken. Twee maanden later begon de regering onderhandelingen over het afschaffen van de legerplicht, waardoor alle andere jongens uit mijn jaar er netjes aan ontsnapten! Gelukkig kon ik als gewetensbezwaarde terecht in het KADOC, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving in Leuven. Hun archiefcollectie omvat talloze organisaties uit het christelijke middenveld en katholieke prominenten. Hoewel dat op het eerste zicht de perfecte voorbereiding voor mijn proefschrift leek, heb ik als PhD-student toch lang geworsteld met de onderzoeksvraag van mijn project. Hoe kon ik grip krijgen op dat brede onderwerp? Gaandeweg heb ik besloten om mijn project op verkiezingen toe te spitsen, meer bepaald het belang van religie in het stemgedrag in negentiende-eeuws België.

In 2000 heb ik uiteindelijk mijn doctoraat verdedigd.¹

Dat lijkt op het eerste gezicht allemaal nog steeds veraf van gendergeschiedenis maar tegelijk is gender altijd een van mijn sterke interesses geweest. Tijdens mijn studies werd er alleszins al stevig over gediscussieerd door de studenten waarmee ik toen samenwoonde. Instinctief heb ik het altijd als een historische analysecategorie gezien, maar het was in die tijd nog ondenkbaar om er een geheel doctoraat aan te wijden. De universiteit was begin jaren negentig nog steeds een mannelijk bolwerk: ik kreeg les van mannen over mannen en het woord gender is tijdens mijn volledige opleiding als historicus in Leuven geen enkele keer gevallen. We kregen welgeteld één gastcollege over vrouwengeschiedenis, gegeven door Denise Keymolen. Bovendien vonden heel wat medestudenten die ene les veel te politiek of zelfs storend. Dus hoewel dat hele onderzoeksveld internationaal echt be- >>

Henk De Smaele, *Rechts Vlaanderen: religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België*, Leuven, 2009.

gon te leven, was het totaal afwezig in Vlaanderen. Daardoor voelde ik me oorspronkelijk niet sterk genoeg in mijn schoenen staan om over gender te schrijven: ik kende de literatuur niet en het ontbrak me grotendeels aan vocabularium. Ik herinner me een debatavond waarop vrouwengeschiedenis ter sprake kwam en dan maar de mening gevraagd werd aan Leen Van Molle, gewoon omdat ze op dat moment de enige vrouwelijke doctor binnen de opleiding geschiedenis was, ook al werkte ze zelf rond een totaal ander onderwerp.

Toch begon er een en ander te bewegen. In diezelfde periode kwam er immers een visitatiecommissie onze opleiding bevragen en dat momentum hebben een aantal jonge onderzoekers aangegrepen om duidelijk te maken dat we graag actief bij het onderwijs betrokken zouden worden. Als gevolg mochten we een aantal specifieke onderzoeksseminaries geven. Samen met (ondertussen hoogleraar) Kaat Wils, die toen aan haar doctoraat werkte, heb ik een seminarie over vrouwen- en gendergeschiedenis uitgewerkt. Kaat had gelukkig al een jaar aan Brown University gestudeerd en zij bracht vanuit de VS de nodige baggage mee. Samen met de studenten lasen we bijvoorbeeld het artikel van Joan Scott waarin ze haar nu canonieke definitie van gender introduceerde.² En eerlijk gezegd, ik vond die tekst toen heel abstract en begreep er nauwelijks iets van. Achteraf bekeken vreemd natuurlijk, maar alles was op dat moment voor mij persoonlijk zo heel erg nieuw. Ondertussen was ik samen met mijn partner Nathalie De Bleekere, die heel actief was in de feministische beweging en vrouwenstudies had gestudeerd in Hull. Door mijn opleiding had ik zelf een meer positivistische achtergrond, waarbij geschiedenis streefde naar pure objectiviteit, waardoor feministische geschiedschrijving een raar idee leek. Gaandeweg begon ik die training en erfenis meer en meer los te laten. Daardoor werd gender een steeds groter onderwerp in mijn proefschrift, tot verbazing van bepaalde juryleden trouwens. Die vonden dat het in een doctoraat over politiek wel héél veel over gender ging. Maar het politieke discours van die tijd was nu eenmaal sterk gegenderd: negentiende-eeuwse liberalen probeerden religieuze beleving in lokale Lourdesgrotten bijvoorbeeld te feminiseren om zo de katholieke partij te ondermijnen, terwijl die laatsten net een heel masculien discours opbouwden rond vrome boerenzonen. Genderstereotypes werden dus duidelijk aangewend om aan politiek te doen. Dat soort inzichten bevestigde mijn verdere onderzoekskeuzes. Als postdoc startte ik dan ook een nieuw project over politiek leiderschap, wat natuurlijk ook een duidelijke genderinslag heeft. In die tijd heb ik ook een jaar aan de universiteit van Sussex in Brighton gewerkt, waar er heel wat kennis was over queer history. Toen kreeg ik het idee om een politieke geschiedenis van mannelijkheid te gaan schrijven. Een boek waar ik al heel lang mee in m'n hoofd rondloop, waaraan ik vorig jaar heb gewerkt tijdens een sabbatical, maar dat ik moeilijk lijkt te kunnen afwerken, tot mijn grote spijt.

In 2004 ben ik aangeworven door de Universiteit Antwerpen, nadat ik er een proefles over mannelijk naakt in de negentiende eeuw had gegeven. Daar was het dus meteen duidelijk dat mijn onderwijsopdracht ook in het teken zou staan van gendergeschiedenis. Sindsdien zijn er uiteraard andere

onderzoekinteresses bijgekomen, zoals recent bijvoorbeeld de culturele verhouding tussen Europa en Turkije in de negentiende eeuw, en de geschiedenis van internationale adoptie. Sinds dit jaar participeer ik ook aan het COAC-netwerk (Children as Objects and Agents of Change) dat door Geertje Mak wordt gecoördineerd. Maar gender blijft een alomtegenwoordig onderwerp binnen mijn onderwijsopdracht, via de PhD-studenten die ik begeleid, mijn eigen onderzoek en publicaties, en dat boek over politieke mannelijkheid in mijn achterhoofd.

Het lijkt mij dat zo'n boek vandaag weer brandend actueel is, gezien het huidige politiek klimaat waarin heel wat wereldleiders zoals Trump en Poetin hun politieke daadkracht graag weerspiegeld zien in hun viriele mannelijkheid.

Als genderhistoricus is het bijzonder interessant om vast te stellen hoe het #MeToo-schandaal toch heel wat heeft te- weeggebracht. Ook in de manier waarop we als samenleving collectief bewuster zijn geworden van het concept 'toxic masculinity'. Dat begrip wordt gebruikt om aan te tonen hoe het stereotype beeld van mannelijkheid gepaard gaat met heel wat negatieve zaken zoals het feit dat 'échte' mannen geen emoties zouden mogen tonen, of de normalisering van mannelijk geweld. Terwijl dergelijke zaken vroeger nogal vaak welwillend onder de mat werden geveegd, wordt er nu veel kritischer over nagedacht en over gecommuniceerd. Tegelijkertijd zie je vanuit bepaalde politieke hoeken een duidelijke tegenbeweging. Dat gebeurt niet enkel op het politieke wereldtoneel, maar ook in de lokale context. In Vlaanderen bijvoorbeeld werden we geconfronteerd met Schild & Vrienden, een extreemrechtse conservatieve Vlaams-Nationalistische jongerengroepering die er een heel strikt-conservatief mannelijkheidsideaal op nahoudt en zich sterk manifesteert tegenover bijvoorbeeld de groeiende maatschappelijke acceptatie van transgenders, maar ook tegen genderstudies als discipline. Tegelijk kan ik me niet van de indruk ontdoen dat dé trendsettende boeken – denk aan auteurs als Gail Berman, Michael Kimmel, Michael Roper, Jack Halberstam, George Mosse, Raewyn Connell, John MacInness – op het vlak van masculinity al een hele tijd geleden geschreven zijn, in het midden van de jaren negentig, en we er sindsdien niet erg veel op vooruit zijn gegaan. Het onderzoeksveld is eerder in kringetjes blijven draaien en daar kan ik soms wel wat mee worstelen in mijn eigen onderzoek of schrijfbambities.

Het punt dat ik zelf wil maken gaat uit van de algemene aanname binnen de genderstudies dat mannelijkheid de 'unmarked gender' is die onuitsproken blijft en daardoor vaak niet opgemerkt wordt. Maar anderzijds bestuderen we mannelijkheid toch vaak alsof het juist ook zoals vrouwelijkheid iets is dat wordt geconstrueerd via taal of beelden volgens dezelfde mechanismen. Volgens mij zouden we er in moeten slagen om mannelijkheid te bestuderen als impliciete norm, wat veel moeilijker is. Natuurlijk zie je wel hoe er op bepaalde momenten als het ware explosies zijn van mannelijke beeldvorming, een explicitering van de mannelijke norm, net zoals we dat vandaag opnieuw meemaken of zoals dat ook effectief gebeurde tijdens de Franse Revolutie of in de jaren 1930. Op

zulke momenten heerst het idee dat de maatschappij in een soort crisis is beland doordat mannen zich hebben laten vervrouwelijken. De weg uit de crisis is dan het opnieuw beklemtone van mannelijkheid. Dat soort discours duikt bijvoorbeeld ook op bij het Vlaamse Schild & Vrienden, het idee dat de Vlaamse mannen in slaap gewiegd zijn waardoor ze zogenaamd niet merken dat er een big replacement aan het gebeuren is, onze vrouwen afgepakt worden enzovoort. Maar dat soort explicitering van mannelijkheid is dus volgens mij geen permanent fenomeen, maar iets dat zich sporadisch manifesteert in tijden van politieke omwentelingen.

Terzelfdertijd is de veronderstelde relatie tussen mannelijkheid en macht natuurlijk veel gelaagder dan vaak wordt gesuggereerd in de literatuur. Laat ons mijn eigen traject als uitgangspunt nemen: enerzijds is mijn aanstelling als docent het gedeeltelijke resultaat van mannelijke privileges. In de periode waarin ik doctoreerde was zeventig procent van de promovendi binnen mijn faculteit man. Vrouwen waren ook bij daaropvolgende sollicitaties ondervertegenwoordigd. Anderzijds stel ik vast dat 'klassieke mannelijkheid' een zeer geringe impact heeft gehad op mijn geprivilegieerde positie. In mijn jeugd op de speelplaats was het misschien belangrijk voor degenen die macht wilden verwerven om 'mannelijk' over te komen, maar ik stel vast dat hoe ouder ik werd en hoe meer 'gezag' of 'macht' ik verwierf, hoe minder het hegemonische verwachtingspatroon van mannelijkheid mij nog deerde. Ik kon me perfect schikken in mijn 'ironische' mannelijke identiteit als postmoderne academicus. Dat heeft natuurlijk met andere analysecategorieën te maken. Zo is het voor mij makkelijker om me minder te conformeren naar het klassieke mannelijkheidsbeeld dan personen met een andere sociale achtergrond. Die intersectionaliteit mis ik in heel wat studies rond mannelijkheid. De meeste studies blijven hangen bij het begrip 'hegemoniale mannelijkheid', geïntrodu-

ceerd door Raewyn Connell.³ Volgens haar is hegemoniale mannelijkheid, de dominante mannelijkheid, die in een bepaalde historische context de beste legitimatie biedt voor het patriarchale systeem, de ongelijke machtsverhouding tussen man en vrouw. Daarnaast heeft ze het ook over ondergeschikte mannelijkheden: identiteiten en praktijken die afwijken van de mannelijke gendernorm, zoals homoseksualiteit. Medeplichtige mannelijkheden zijn dan weer identiteiten die zelf niet voldoen aan het ideaal van de hegemoniale mannelijkheid, maar die identiteit wel mee ondersteunen. In onderzoek rond politieke mannelijkheid lijkt het vaak bijna alsof het louter kopiëren van een bepaalde notie van mannelijkheid nodig is om – politieke – macht te verwerven terwijl de realiteit toch veel complexer is.

Welke studies capteren volgens jou die complexe realiteit en inspireren jou als genderhistoricus?

Ik denk dat ik redelijk afwijk van de Angelsaksische literatuurcanon die ook binnen de genderstudies gehanteerd wordt. Dat probeer ik ook te doen als ik readers samenstel voor studenten. Het zijn niet noodzakelijk de klassiekers die mij hebben beïnvloed. Je kan soms op een heel specifiek moment getriggerd worden door een bepaalde studie, omdat die studie op dat moment een vitale stap is in je eigen denkproces, hetzij omdat je bevestigd ziet wat je zelf al had bedacht, hetzij omdat je volledig tegengesproken wordt door een bepaalde auteur. Een studie die op zo'n moment bijvoorbeeld een grote indruk op mij heeft nagelaten is die van Jonathan Ned Katz, *The Invention of Heterosexuality* uit 1995. Katz' werk was voor mij radicaler dan heel wat gelijkaardige studies die het over de 'uitvinding' van homoseksualiteit hadden, door te stellen dat ook heteroseksualiteit een eigen geschiedenis heeft. Aan de hand van wetenschappelijke literatuur en populaire cultuur

>>

betwist hij dat het onderscheid tussen heteroseksualiteit en homoseksualiteit tijdloos is. Net zoals ‘mannelijkheid’ wordt ‘heteroseksualiteit’ vaak als alomtegenwoordig gezien en wordt dus daardoor vaak minder diepgaand bevraagd.

Met mijn studenten werk ik vaak rond de notie dat machtsverschillen, zoals bijvoorbeeld tussen kolonisator en gekoloniseerde, doorgaans gegenderd zijn. Zeer verhelderend naar studenten toe, zijn werken rond Zionisme en het Joodse lichaam. In dat specifieke domein komen een aantal interessante elementen samen. Bijvoorbeeld het gegeven dat in het Europese discours rond 1900 het Joodse lichaam gerepresenteerd werd als een soort lelijk, vervrouwelijkt lichaam. Interessant is hierbij de reactie van het Zionisme, waarbij dat discours over het Joodse lichaam erkend werd en als de realiteit werd gezien. Hierdoor ontstond de zogenaamde noodzaak van een Joodse regeneratie en werd een musculair Jodendom bepleit. Hier bestaat heel wat boeiende literatuur over, zoals *The Jew's Body* van Sander Gilman uit 1991 en de boeken van George Mosse, die dit in de context van het nationaalsocialisme bestudeerd heeft.⁴ Frappant aan zijn werk is de manier waarop Mosse in zijn autobiografie transparant aangeeft hoe hij op een bepaald punt zelf door die Zionistische propaganda geënthousiasmeerd is geraakt en als Joodse homoseksueel een soort verrukking voelde bij het idee dat er ook krachtige, mooie Joodse lichamen zijn, net zoals de Arische lichamen die hij in z'n jeugd geïdealiseerd zag. Dat soort dynamiek tussen macht en lichamelijkeheid vind ik heel boeiend om studenten mee te confronteren.

Doceren lijkt me iets waar jij heel veel belang aan hecht.

Meer en meer merk ik dat lesgeven voor mij persoonlijk belangrijker wordt dan effectief onderzoek doen. In mijn collegies zit uiteraard veel van mijn eigen onderzoek, maar de on-

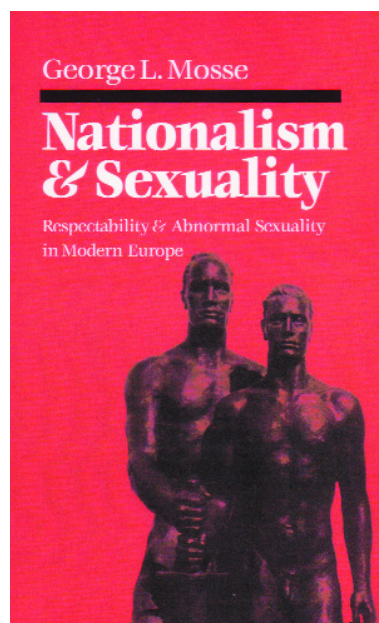
middellijke interactie met de studenten vind ik veel stimulerender dan een afgevaardigd artikel gepubliceerd krijgen in bijvoorbeeld *Gender & History*, waarover je verder dan toch niks meer hoort. Het doet dan ook deugd om te horen van studenten dat die lessen gendergeschiedenis zo'n grote impact hebben. Zo merk je bijvoorbeeld soms dat het vak een en ander losmaakt bij LGBT-studenten, meer dan het geval is bij een les over parlementaire structuren of corporaties (lacht). Gendergeschiedenis lijkt mij bij uitstek ook het soort cursus die mensen aan het denken zet over vragen waar mensen sowieso mee rondlopen.

Ook ruimer bekeken is er op dat vlak een probleem in ons onderwijs. Dat merk ik trouwens ook bij mijn eigen kinderen, die vinden dat dit soort thema's uit de weg wordt gegaan in het onderwijs. Zoals bij mijn eigen dochter, die taal- en letterkunde studeert. In alle inleidende vakken wordt ze om de oren geslagen met grote namen, die zo goed als uitsluitend mannelijk en wit zijn. Mijn dochter heeft weliswaar een opvoeding achter de rug waardoor ze extra aandacht heeft voor dat soort situaties, maar zij vond het echt raar om vast te stellen dat ze als achttienjarige vrouw wel welkom was in het huis der letteren, maar dat het huis zelf blijkbaar wel al volledig was ingericht met witte mannen op een voetstuk.

Dan belooft het voorstel om, naar analogie met Nederland, een geschiedenis canon te introduceren in het Vlaams onderwijs in jouw opinie wellicht weinig goeds?

Daar kan ik vrij duidelijk over zijn: ik ben allesbehalve voorstander van zo'n canon. Toen het idee jaren geleden in Nederland ingevoerd werd, heb ik daar vrij vroeg stelling tegen ingenomen en de hoop uitgesproken dat Belgische historici daar nooit hun steun aan zouden verlenen. Ik hoop dan ook dat dat front vandaag standhoudt en we ons als historici verzetten tegen het bevreemdende idee dat geschiedenis tot een nationaal politiek project verwordt. In Nederland werd een canon misschien minder problematisch gevonden, omdat er minder conflicterende en rivaliserende geschiedbeelden circuleren dan in de Belgische context. Door die verschillende visies op het verleden was de notie van een vaderlandse geschiedenis tot nog toe zo goed als afwezig binnen België. Het werd immers als evident beschouwd dat zo'n vaderlandse canon de facto een artificiële creatie zou zijn. Maar nu zie je plots hoe, in Vlaanderen althans, een notie van een nationale geschiedenis en canon ontstaan, wat ik vrij deprimerend vind om eerlijk te zijn.

Maar op een bepaalde manier zijn we daar als Vlaamse historici soms mede verantwoordelijk voor. Ook binnen het veld van de genderstudies is er vaak meer aansluiting met collega's in Nederland dan met collega's in het zuiden van het land. Taalbarrières en politieke context spelen ongetwijfeld een rol in die tendens. In Vlaanderen richten we ons ook veel vaker op de Anglo-Amerikaanse literatuur, terwijl Waalse collega's vaker richting de 'Franse ruimte' georiënteerd zijn. Zelf probeer ik toch een vinger aan de pols te houden, via mijn covoorzitterschap van het AVG-Carhif, samen met Cécile Vanderpelen van de Université Libre de Bruxelles. Dat archief- en documentatiecentrum voor vrouwenge-

George Lachmann Mosse, *Nationalism and sexuality: respectability and abnormal sexuality in modern Europe*, 1985.

Henk De Smaele op een actie van het Vrouwen Overleg Komitee (nu: Furia).

schiedenis richt zich zowel tot Nederlandstalige als Franstalige onderzoekers. Maar je merkt wel hoe dat soort ontmoetingsplekken toch een constante nood hebben aan revitalisatie. Het academische veld blijft toch vaak heel individueel. Bovendien merk je dat er nog altijd heel weinig geïnstitutionaliseerde aandacht is voor vrouwen- en gendergeschiedenis in de Vlaamse academische wereld. Het staat onderzoekers vrij om er op individuele basis onderzoek naar te verrichten, maar het is nog lang niet zo dat elk departement vindt dat het een genderhistoricus in dienst moet hebben. Dat soort vrijblijvende attitude maakt het natuurlijk niet evident om duurzame contacten op te bouwen.

Het AVG-Carhif heeft dus nog wat uitdagingen voor de boeg?

Het archief is in eerste instantie natuurlijk een erfgoedinstelling en daar zijn we bezig met een denkoefening om onze positie opnieuw te bepalen. Dat heeft deels een financiële reden, want onze financiering zit jammer genoeg eerder in een krimpscenario. Het archief is namelijk in 1995 opgericht door Miet Smet, toenmalig Minister van Arbeid, en ook Gelijke Kansen, en zij had een studie laten uitvoeren naar het erfgoed van de vrouwenbeweging. Toen werd vastgesteld dat het archief van veel van die autonome vrouwenbewegingen, vrouwenhuizen, lesbische verenigingen, enzovoort groten-deels verdwenen was of dreigde te verdwijnen en daarom werd een federaal archiefcentrum opgericht. Sindsdien is er echter veel veranderd in de Belgische staatsstructuur, waardoor het AVG-Carhif een atypische organisatie is. De meeste erfgoedorganisaties zitten namelijk onder voogdij van de Vlaamse of Waalse gemeenschapsregeringen, en niet onder de federale Belgische regering. Bovendien valt het archief niet onder federaal wetenschapsbeleid, zoals het Rijksarchief of de Koninklijke Bibliotheek, maar historisch gegroeid dus onder het departement 'Gelijke Kansen'. Dat maakt dat de zichtbaarheid van het archief een van onze blijvende bezorgdheden is.

Bovendien is er heel wat veranderd voor dit soort onder-

zoekinstellingen. We stellen vast dat hedendaagse fenomenen, zoals de #MeToo-beweging, een hele maatschappelijke evolutie teweegbrengen, maar ook dat dit soort bewegingen helemaal anders georganiseerd zijn dan organisaties uit het verleden zoals pakweg de Nationale Vrouwenraad, Furia of Dolle Mina. Als gevolg van digitalisering is hun structuur volledig anders, net zoals de manier waarop deze beweging met media omgaat. Als je dit soort fenomenen op een of andere manier wil capteren of archiveren, veronderstelt dat een andere manier van werken. Digitalisering biedt zoveel nieuwe mogelijkheden, maar maakt bepaalde zaken ook complex. Vandaag de dag een professioneel en goed werkend archiefcentrum vormgeven is eigenlijk moeilijker dan vroeger door die digitale omslag. Temeer omdat je in het onderzoek toch ook meer en meer een soort transnationale *turn* ziet en er meer en meer de klemtoon wordt gelegd op wereldwijde connectie. Voor erfgoed brengt dat extra uitdagingen met zich mee naar toegankelijkheid en ontsluiting. Onlangs was ik op een conferentie over humanitarisme en gender en daar ging het ook veel over transnationaal feminisme en hoe moeilijk het in zekere zin is om daar een onderzoeksinfrastructuur voor op te bouwen. Als vrouwenbewegingen in Indië of China hun eigen geschiedenis willen schrijven, stellen ze vast dat ze daar niet de middelen of bronnen voor hebben. Dus moeten we onderzoeken hoe we ook in deze nieuwe context waarin nationale grenzen een minder belangrijke rol spelen een relevant archief- en expertisecentrum kunnen zijn rond gender en feminisme.

Tegelijk blijft het belangrijk om dat allemaal te doen in samenspraak met de universiteiten en de Belgische onderzoeksgemeenschap. Daarom hebben we een aantal jaar geleden een forum opgericht om deze instellingen en wetenschappers samen te brengen. We merkten destijds immers dat er veel te weinig congressen, studiedagen, uitwisseling van informatie was tussen historische onderzoekers op het vlak van gender en seksualiteit binnen België. Maar zoals gezegd blijft dat een continu engagement vragen, zodat ook nieuwe generaties onderzoekers en studenten hun weg weten te vinden naar ons archief en onze werking. ///

Noten:

- ¹ H. de Smaele, *Rechts Vlaanderen: religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België* (Leuven 2009).
- ² J. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis," *The American Historical Review* 91:5 (1986) 1053-1075.
- ³ R. Connell, *Masculinities* (Cambridge 1995).
- ⁴ G. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (Madison Wis 1985); G. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York 1996).

Jonas Roelens verdedigde in 2018 zijn proefschrift over sodomie in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden aan de UGent. Sindsdien is hij als (gast)docent verbonden aan KASK/HoGent, UGent en KU Leuven.

Vrouwelijke lichamelijkheid in zestiende-eeuwse Middelnederlandse gynaecologische literatuur: een betekenisvolle constructie

De zestiende eeuw wordt gekenmerkt door een explosie van Middelnederlandse gynaecologische literatuur. In deze literatuur staat het vrouwelijk lichaam, en dan vooral haar reproductieve organen, centraal. *Der vrouwen natuere ende complexie* is één van de boekjes die in deze periode aan populariteit won. De vraag waarom deze gynaecologische boekjes zo geliefd waren, wordt in dit artikel besproken.

/ Lisa Carrette /

Der vrouwen natuere ende complexie is één van de vele vrouwengeneeskundige boekjes die in de loop van de zestiende eeuw de ronde deden in de Nederlanden. Het boekje is opgesteld in het Middelnederlands en werd in de loop van de zestiende eeuw – en ook later – in verschillende edities herdrukt. Centraal staan het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies. Hoewel literatuurhistorici al onderzoek hebben verricht naar het boekje, het doelpubliek en de functie ervan, zijn hun toelichtingen vaak ontoereikend, onder meer omdat ze zich te veel hebben gefocust op de zestiende-eeuwse toevoegingen en het werk niet genoeg in zijn bredere historische context hebben geplaatst. De populariteit van gynaecologische boekjes zoals dit roept namelijk een aantal vragen op, vooral vanuit genderperspectief. Waarom wonen vrouwengeneeskundige boekjes in de loop van de zestiende eeuw aan populariteit? Waarom werden er boekjes over het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies gepubliceerd? En wat kan dit ons vertellen over de bestaande genderdynamieken tussen mannen en vrouwen in de zestiende-eeuwse Nederlanden? In het eerste deel van dit artikel situeer ik mijn onderzoek binnen de huidige lichaams- en genderhistoriografie. Vervolgens ga ik over tot de oorsprong van het boekje en de medisch-literaire traditie waarin het boekje geplaatst kan worden. Ten slotte volgt een bespreking van de inhoud van de hoofdtekst, waarin de interpretatie van het vrouwelijk lichaam op thematische wijze wordt besproken. Tot slot komen de zestiende-eeuwse veranderingen in de pro- en epiloog aan bod, die vooral meer informatie verschaffen over het doel en het beoogde publiek van het boekje.

Een geliefd genre

Het idee dat de constructie van het lichaam niet als iets neutraals kan worden beschouwd, werd voor het eerst door Michel Foucault (1926-1984) geïntroduceerd. “Lichamen” be-

Universiteitsbibliotheek Gent, signatuur BHSL.RES.0432.

Voorblad *Der vrouwen natuere ende complexie*, gedrukt door Jan van Gellen II, ca. 1576.

staan nooit op zichzelf, maar krijgen slechts betekenis door de wereld om zich heen. Volgens Foucault is taal nooit neutraal, maar door machtsverhoudingen gevormd. Dit discours beschouwt het begrip van lichamelijkheid dus als een constructie, waardoor het een product van wisselende machtsverhoudingen is. Lichamelijkheid functioneert echter niet alleen als “spiegel” van deze machtsverhoudingen, het werkt er tegelijk ook actief op in.¹ Gender is één van de vele (machts)factoren die bijdragen aan de constructie van “licha-

melijkheid". Ook dit concept wordt sociaal geconstrueerd, heeft onder andere Judith Butler aangetoond. Hetzelfde geldt voor het onderscheid dat soms nog altijd wordt gemaakt tussen sekse (de biologische geslachtskenmerken) en gender (de culturele en sociologische invulling van sekse),² terwijl dat bijvoorbeeld niet opgaat voor de vroegmoderne tijd, waar Thomas Laqueur's "one-sex body" theorie van getuigt. Volgens Laqueur was voor de achttiende eeuw het idee dat het menselijk lichaam uit één sekse – de mannelijke – en twee genders bestond. Man en vrouw verschilden in graad, maar niet in soort, en het mannelijke gender stond hiërarchisch gezien boven het vrouwelijke gender. Dit idee treffen we reeds bij Aristoteles aan.³

Ondanks dat het lichaam als sociaal en historisch construct al door Foucault werd geïntroduceerd, duurde het nog tot de jaren negentig tot er geleidelijk een debat op gang kwam. Hierin lag – vanwege het rijke bronnenmateriaal – een sterke focus op vroegmodern Groot-Brittannië. Historici zoals Mary Fissell, Rachel Weil, Anthony Fletcher en Laura Gowing hebben reeds uitvoerig onderzoek gedaan naar de veranderende interpretatie van het vrouwelijk lichaam in het zeventiende-eeuwse Engeland. De maatschappelijke spanningen van het vroegmoderne Engeland, veroorzaakt door onder meer de Reformatie en de Engelse burgeroorlog, hebben volgens deze auteurs hun sporen nagelaten op de interpretatie van het vrouwelijk lichaam. Deze spanningen zouden dan weer gelinkt kunnen worden aan de toen alomtegenwoordige ideologie van het patriarchaat.⁴

Dergelijke analyses zijn nog niet voor de vroegmoderne Nederlanden gemaakt, ondanks dat er een uitgebreid gamma aan bronnen beschikbaar is. Zo blijkt uit het overzicht van Ria Jansen-Sieben en Orlanda S.H. Lie dat veel literatuur uit de zestiende-eeuwse Nederlanden bewaard is gebleven, waarin het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies centraal staan. Natuurlijk is het moeilijk om exact te achterhalen in hoeverre deze boekjes populair waren, maar gezien het grote aantal – tot zover geweten – overgeleverde exemplaren was het waarschijnlijk wel geliefde literatuur. Veel aangetroffen titels zijn bijvoorbeeld *Der vrouwen natuere ende complexie*, *Tprofijt der vrouwen*, *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen*, *Tboek vande Vroet-Wijfs* en Middel nederlandse vertalingen van John van Kethams *Fasciculus medicinae*. Enkele van deze boekjes zijn reeds aan literatuurhistorisch onderzoek onderworpen, maar uitvoerig historisch onderzoek is nog niet verricht.⁵

Vooral *Der vrouwen natuere ende complexie* is eigenaardig. Zo bleef het boekje in herdruk tot diep in de negentiende eeuw circuleren, hoewel zijn inhoud tegen die tijd al sterk gedateerd was. Literatuurhistorische onderzoekers zijn het niet eens over de functie en het doelpubliek van het boekje. Daarnaast leveren ze geen verklaring waarom dit boekje zo lang zo populair was. Dit komt omdat ze het niet genoeg in zijn historische context hebben geplaatst, maar ook omdat ze het niet in de bredere lichaams- en gendergeschiedenis hebben ingebed. Door de interne logica van *Der vrouwen natuere ende complexie* door middel van discoursanalyse bloot te leggen, hoop ik deze zaken op te helderen.

De oorsprong en medisch-literaire traditie van *Der vrouwen natuere ende complexie*

Der vrouwen natuere ende complexie is een Middel nederlandse bewerking van de *Liber Physionomiae* van Michael Scotus, een wetenschapper die rond 1200 leefde.⁶ Zowel de oorspronkelijke *Liber Physionomiae* als *Der vrouwen natuere ende complexie* dienen binnen de medisch-literaire traditie van vrouwengeneeskunde of gynaecologische teksten geplaatst te worden, hoewel ze elk in een andere periode tot stand zijn gekomen. Deze traditie heeft twee gezichten. Enerzijds merken historici een *women's medicine*-traditie op, waar het beschrijven en genezen van ziektes – waaronder die van de vrouwelijke voorplantingsorganen – centraal staat, maar anderzijds is er ook de *women's secrets*-traditie die focust op het onthullen van de geheimen eigen aan het vrouwelijk lichaam. Doordat de vrouwelijke voorplantingsorganen "naar binnen zijn gekeerd", waren ze lange tijd moeilijk te bestuderen, zeker omdat anatomische dissecties niet de gewoonte waren. Hoewel Vesalius in 1543 die organen onthulde in zijn pionierswerk *De humani corporis fabrica libri septem*, duurde het toch nog een eeuw voor zijn werk de norm werd. En het zou nog tot de negentiende eeuw duren voor de eikel werd ontdekt. Tot die tijd waren alleen vrouwen tot op zekere hoogte zich bewust van de werking van hun lichaam. De vrouwelijke voortplantingsorganen werden dan ook als "geheimen van vrouwen" gezien: een verboden terrein voor onderzoek door mannen. Het gevolg was wel dat het vrouwelijk lichaam zo de bron was van heel wat mannelijke onzekerheden. Met zijn eerder praktisch-medische aard valt de *Liber Physionomiae* onder de *women's medicine*-traditie, terwijl *Der vrouwen natuere ende complexie* als zestiende-eeuwse bewerking ook invloeden heeft van de *women's secrets*-traditie. Wat hier vooral belangrijk is, is dat deze tradities elk een andere benaderingswijze naar de vrouw en haar lichaam toe inhouden. Zo wordt de *women's secrets*-traditie als vrouwonvriendelijker beschouwd dan de *women's medicine*-traditie.⁷

Er zijn verschillende edities van *Der vrouwen natuere ende complexie* bewaard gebleven. De oudst bewaarde druk voorhanden dateert van 1531 en werd uitgegeven door Van Doesborch in Utrecht. De volgende – volledige – edities zijn gedateerd op circa 1535 en 1538. Ze zijn beiden door Berntsz, schoonzoon Van Doesborch, gedrukt in Utrecht. De hierop volgende zestiende-eeuwse edities zijn door verschillende drukkers in Antwerpen uitgegeven. Hoewel *Der vrouwen natuere ende complexie* zijn hoogtepunt in de zestiende eeuw beleefde, met – tot zover geweten – tien overgeleverde (her)drukken, werd het boekje nog tot diep in de negentiende eeuw geproduceerd. Aangezien ik de opkomende populariteit van het boekje vanuit zijn inhoud tracht te verklaren, focus ik op de zestiende-eeuwse drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Daarnaast richt ik me op een combinatie van de editie van 1531 en 1538, omdat die uit 1531 onvolledig is. Bovendien treden ook de meest interessante veranderingen op tussen de editie van 1531 en 1538.⁸

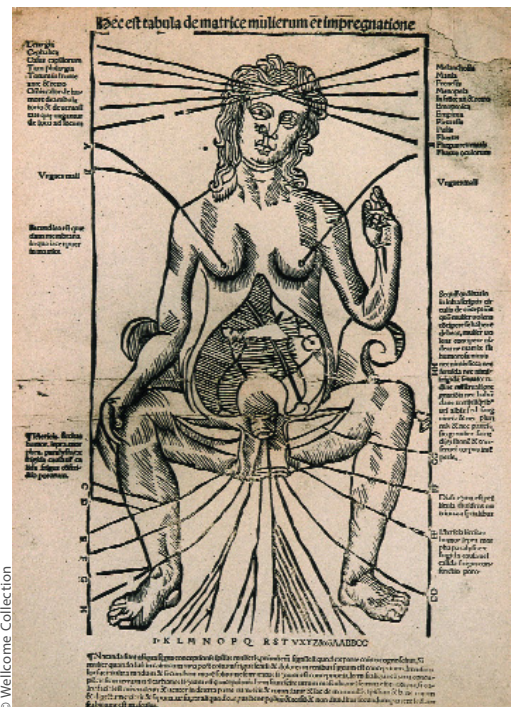
Zoals de titel van het boekje zelf suggereert, staat het vrouwelijk lichaam centraal in *Der vrouwen natuere ende* >>

complexie. Het vrouwelijk lichaam wordt beschreven vanuit de fysionomie: met behulp van zichtbare tekenen van het lichaam tracht men meer te weten te komen over de toestand van de niet-zichtbare organen. Bij de vrouwelijke *natuere* moet er gedacht worden aan karakter, lichamelijke gesteldheid en seksuele driften. Bij *complexie* gaat het om de samenstelling van de humeuren of lichaamssappen in het lichaam. Volgens de humeurenleer van Galenus, die voortbouwt op Hippocrates' *De natura hominis* en Aristoteles' *De Generatione Animalium*, bestond het lichaam uit vier humeuren of lichaamssappen: het slijm of *flegma*, het bloed of *sanguis*, de gele gal of *colera* en de zwarte gal of *melancolia*. Elk van deze vier elementen bezat een corresponderende kwaliteit, namelijk koud, warm, droog of vochtig. Bij ieder mens waren deze vier lichaamsvochten aanwezig, maar verschilde de samenstelling en bijgevolg het temperament.⁹ Deze humeurenleer dient als het primair verklaringsmodel van het vrouwelijk lichaam in *Der vrouwen natuere ende complexie*.

Het boekje bestaat grofweg uit twee delen. Het eerste deel wordt uitsluitend aan de vrouw en haar lichaam gewijd, terwijl er in het tweede deel meer algemene informatie betreffende de *complexieën* aan bod komt. Daarnaast is het boekje voorzien van een zestiende-eeuwse pro- en epiloog, met variatie in de epiloog tussen de edities van Van Doesborch en Bernsz. Op basis hiervan hebben literatuurhistorici voorheen zich afgevraagd of het boekje op een mannelijk of vrouwelijk publiek was gericht. Volgens mij kan het doelpubliek echter niet uitsluitend achterhaald worden op basis van deze – veranderde – pro- en epiloog, maar dient er ook rekening te worden gehouden met de inhoud van de hoofdttekst die teruggaat op een dertiende-eeuwse bron. Ook bij een vertaling is er namelijk sprake van bepaalde inhoudelijke aanpassingen. Daarnaast had Scotus met zijn dertiende-eeuwse tekst waarschijnlijk ook een ander doelpubliek voor ogen dan de latere (Middel)Nederlandse uitgevers. Ik bespreek dan ook eerst de inhoud van de hoofdttekst, om in het tweede deel van het artikel tot een algemene conclusie betreffende het beoogde publiek te komen.¹⁰

Thematische analyse van de hoofdttekst

Een analyse van de hoofdttekst van *Der vrouwen natuere ende complexie* brengt een aantal interessante inzichten betreffende de interpretatie van het vrouwelijke lichaam aan het licht. Eerst en vooral is het beeld dat we in *Der vrouwen natuere ende complexie* van het vrouwelijk lichaam krijgen een mengeling van de visie van Aristoteles en Galenus (die voortbouwt op Hippocrates). Volgens Galenus was het vrouwelijk lichaam dat van een omgekeerde man. Ook haar complexie staat hiermee in verband: deze is koud en vochtig, terwijl die van de man droog en warm is. Een warme vrouw bestaat niet, maar er bestaan wel onderlinge gradaties tussen de koude vrouwen. Door een tekort aan hitte zijn de vrouwelijke voorplantingsorganen naar binnen gekeerd. De vagina en eierstokken zijn naar binnen gekeerde penis en testikels, en worden ook als dusdanig in *Der vrouwen natuere ende complexie* omschreven: “Dat saet der vrouwen comt van haren

Een zittende vrouwelijke figuur met ontlede buik.
Foto naar houtsnede, ca. 1525-1530.

ballekens, ghelijc dat sperma der mannen comt van haren ballen.”¹¹ Er wordt dus in *Der vrouwen natuere ende complexie* uitgegaan van een “one-sex body”-model, of de idee dat er slechts één sekse – de mannelijke – en twee genders bestonden. Daarnaast komt ook Galenus’ “twee-zaden-theorie” aan bod. Dit houdt in dat zowel man als vrouw zaad aanmaken, en dat beide zaden nodig zijn om een embryo te produceren. Dat het mannelijk zaad superieur aan het vrouwelijk zaad wordt geacht, blijkt uit de naamgeving. Zo krijgt in *Der vrouwen natuere ende complexie* het mannelijk zaad de term sperma mee, terwijl het vrouwelijk zaad slechts als zaad wordt omschreven.¹²

Toch erkent Galenus hiermee het actieve aandeel – en dus belang – van de vrouw in de verwekking, in tegenstelling tot Aristoteles die van een “één-zaad-theorie” uitgaat waarbij de vrouw slechts passief met haar baarmoeder aan de verwekking bijdraagt. In tegenstelling tot de man kan de vrouw namelijk haar “zaad” niet “koken”, omdat ze te koud is. Hierdoor verliest ze maandelijks ongekoofd bloed, wat staat voor de menstruatie.¹³ Opvallend aan de tekst is dat de baarmoeder in tegenstelling tot de andere vrouwelijke voorplantingsorganen een eigen benaming meekrijgt, wat blijkt uit de termen “de moedere”, “orificium” en “vulva”.¹⁴ Hierdoor krijgt het vrouwelijk lichaam toch een zekere eigenheid mee, die mannen niet bezitten en dus niet kunnen controleren.

Hoewel Galenus’ “twee-zaden-theorie” dus als primair verklaringsmodel voor de verwekking fungeert, blijkt Aristoteles’

teles' invloed uit de nadruk op "uitwendige omstandigheden". In deze uitwendige omstandigheden heeft de vrouw namelijk een negatief aandeel, waar ze op actieve wijze aan bijdraagt. Gaat er bijvoorbeeld iets "verkeerd" bij deze uitwendige omstandigheden, dan is de kans groter dat er een vrouwelijk wezen wordt geboren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de tekst wanneer het geslacht van het embryo, en hoe je dit kan achterhalen, ter sprake komt. Is het kind een jongetje, dan zal de zwangerschap makkelijk verlopen. Draagt de vrouw echter een meisje, dan zal de zwangerschap zwaar zijn. Ook het belang dat aan de vrouwelijke verbeelding wordt gehecht, toont dit aan. Denkt de vrouw tijdens seksuele gemeenschap bewust of op actieve wijze aan een andere man dan haar eigen man, dan zal het kind het uiterlijk van die – ingebeelde – man meekrijgen. Deze angst voor de kracht van de vrouwelijke verbeelding was niet uitzonderlijk in de vroegmoderne tijd.¹⁵

De vrouwelijke seksualiteit krijgt een negatieve connotatie mee in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Op het eerste gezicht lijken de seksuele verlangens als natuurlijk en gezond te worden voorgesteld: ze komen namelijk voort uit het lichamelijke verlangen tot balans van de verschillende humeuren.¹⁶ Een – door literatuurhistorica Jenny Mateboer opgemerkte – zestiende-eeuwse ingreep doet deze positieve ondertoon echter teniet.¹⁷ Zo zou de oorspronkelijke tekst van de *Liber Physionomiae* vermelden dat het verlangen van een vrouw tijdens de geslachtsdaad wordt bevredigd, terwijl er in *Der vrouwen natuere ende complexie* staat opgenomen: "Sulck een vrouwe begheert alijt te conversen (= geslachtsgemeenschap) met den man ende selden can si haer begeerte vervullen." Zo wordt door het woordje "selden" in de tekst te lassen de vrouw als een onbevredigbaar, wellustig wezen voorgesteld.¹⁸

Ook kuisheid en maagdelijkheid worden in de tekst aanvankelijk eerder op medische dan morele grond beoordeeld, maar toch is er meer aan de hand. Dit blijkt uit de groepen personen voor wie seksuele onthouding gevaarlijk wordt geacht. Zo worden vanuit medisch oogpunt vooral rijke weduwen en nonnen in de tekst als problematisch beschouwd. Seksuele onthouding kon leiden tot uitblijven van menstruatie en dit was een gevaar voor de lichamelijke gezondheid. Overtollige sappien die anders via seksuele gemeenschap konden worden afgevoerd, zouden bij onthouding het lichaam "opstoppen". Het gevaar school ook in het zich onttrekken aan de mannelijke autoriteit, waardoor deze groepen als dreiging voor het ideaal van de man als hoofd van het huishouden werden gezien. Dat weduwen en nonnen medische negatief beoordeeld werden, lijkt eerder met maatschappelijke dan met medische overwegingen te maken te hebben.¹⁹

Een meer uitgesproken ambivalente houding treffen we in *Der vrouwen natuere ende complexie* aan als het over het *menstruum* (of menstruatievocht) gaat. Hoewel de menstruatie vanuit medisch oogpunt als gezond, noodzakelijk en zelfs zuiverend werd beschouwd, is de "menstruatiemythe" alomtegenwoordig in de tekst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het volgende stukje tekst waarin wordt gewaarschuwd voor de schadelijke krachten verbonden aan de menstruatie: "Dat men-

struum scrijft men dattet een hont laepte, hy wert rasende; spreyt men op groene cruyden, si sullen verdorren; geeft ment eenen persoon teeten, hy wert sot ende tmaect hem lazarus."²⁰ Aangezien het *menstruum* dus zowel als iets noodzakelijks als potentieel gevaarlijks werd beschouwd, lijkt de ambivalente houding ten opzichte van de menstruatie vooral iets te zeggen over de angsten die er in de vroegmoderne tijd waren betreffende voorplanting.²¹

Ook als het in de tekst over minnen gaat, krijgen we een zeer gemengd beeld mee. Enerzijds spoort de tekst aan om een min te nemen, door een hele resem richtlijnen op te sommen die kunnen helpen bij de correcte keuze van de min. Anderzijds wordt de eigen moedermelk voorgesteld als de beste melk. Deze ambigüiteit kan verklaard worden vanuit het geloof betreffende de oorsprong van de (moeder) melk. Zo geloofde men dat het kind de natuur kreeg van de voedster. Indien de melk bijvoorbeeld afkomstig was van een zeug dan "die ghinc gheem met sijn cleder inden dreck ende hi at ghelijc een vercken".²² In de lijn van Lyndal Ropers onderzoek over "lying-in maids" lijken de richtlijnen voor de correcte keuze van de min, en dan vooral de angst over de herkomst van de melk, heel wat onzekerheden te reflecteren. Het gaat hierbij om moederlijke onzekerheden, waarbij minnen als sociaal en economisch marginale personen de uitgelezen personen bleken te zijn waarop twijfels omtrent moederschap geprojecteerd konden worden. Ging er namelijk iets verkeerd bij de opvoeding van het kind, dan kon de fout al snel bij de "kwaliteit" van de melk van de min gelegd worden.²³

Tot slot is het opvallend dat hoewel de vrouwelijke seksualiteit en vruchtbaarheid centraal staan in *Der vrouwen natuere ende complexie* de "daad" van seks amper – tot geen – omschrijving kent. Toch wordt geslachtsgemeenschap als iets natuurlijk beschouwd. De tekst spoort aan tot gematigdheid, hoewel er niet duidelijk wordt gemaakt wat dit precies inhoudt. Deze gematigdheid dient daarnaast niet louter plaats te vinden binnen het huwelijk, zoals uit het door Van Grunsven en Van der Wey opgemerkte onderscheid tussen "conversacie" en "generacie" blijkt. Zo wordt met "conversacie" het hebben van geslachtsgemeenschap bedoeld, terwijl "generacie" plaatsvindt indien men kinderen wenst te verwekken.²⁴

Deze korte thematische analyse van de hoofdttekst toont aan dat het vrouwelijk lichaam op het eerste gezicht vooral op medische gronden werd geanalyseerd en beoordeeld. Zo staat de humeurenleer centraal en wordt (de werking van) de vrouw en haar lichaam hier vanuit verklaard. Toch is er vaak meer aan de hand. Zo lijkt het medische discours ter ondersteuning van het maatschappelijk belang te fungeren, waarbij de mannelijke superioriteit wordt bevestigd en de hiermee in verband staande onzekerheden worden weggewerkt. Hierdoor suggereert de hoofdttekst dat de tekst vooral een mannelijk publiek gediend heeft, hoewel ze ook voor vrouwen kan zijn bedoeld die overtuigd moesten worden van de mannelijke superioriteit. Een analyse van de pro- en epiloog dient hier meer duidelijkheid te scheppen, aangezien de hoofdttekst een Middelederlandse vertaling is van een dertiende-eeuwse tekst en de pro- en epiloog zestiende-eeuwse toevoegingen zijn. >>

Het voorblad en de proloog: doel en geïntendeerd publiek

Der vrouwen natuere ende complexie opent in zowel de editie van Van Doesborch als die van Berntsz met een (identieke) titelpagina en proloog. Drie onderwerpen komen op de titelpagina aan bod. Ten eerste hoe men een warme(re) van een koude vrouw kon onderscheiden, waardoor het gemakkelijker was om te beoordelen of een vrouw graag geslachtsge-meenschap had of niet. Ten tweede hoe men kon weten of een vrouw zwanger was. En ten derde hoe men het geslacht van het toekomstige kind kon achterhalen.

De drie onderwerpen moeten de interesses van het geïntendeerde publiek van het boekje wekken. Het getuigt van een interesse in de reproductieve organen van het vrouwelijk lichaam. Dat het vrouwelijk lichaam hier als een soort “onderzoeksobject” wordt voorgesteld is niet vreemd voor deze periode. Zoals Monica Green en Katherine Park hebben aangetoond, waren er vroeger heel wat onzekerheden omtrent (de werking van) het vrouwelijk lichaam die zorgden voor mannelijke onzekerheden. Hoe kon een man er bijvoorbeeld zeker van zijn dat een kind van hem was? De interpretatieve autoriteit van vrouwen werd vanaf de dertiende eeuw steeds vaker door mannen ondermijnd in hun poging de vrouwelijke lichamelijke geheimen bloot te leggen. Green en Park verklaren de toegenomen interesse in het vrouwelijk lichaam en haar voorplantingsorganen vanuit deze machtsstrijd om (interpretatieve) controle over het vrouwelijk lichaam.²⁵

Ook de proloog bevestigt dit beeld. De kennis over het vrouwelijk lichaam wordt hier namelijk als “nieuw en vreemd” voorgesteld. Literatuurhistorici hebben dit voorheen slechts gelinkt aan het commerciële motief van de drukkers, waarbij (oude) kennis vaak als “nieuw en vreemd” werd voorgesteld om kopers te lokken. Volgens mij kan het echter ook gelinkt worden aan de geheimen die het vrouwelijk lichaam lang voor mannen verborgen hield. Pas in de dertiende eeuw verschenen er enkele manuscripten in het Latijn, wat tot gevolg had dat de kennis slechts een beperkte verspreiding kende. Vanaf het moment dat deze kennis echter in druk in de volkstaal verscheen, zoals het geval is bij *Der vrouwen natuere ende complexie*, werd een groter publiek bereikt. Maar welk publiek werd er beoogd met deze uitgaven? Karin van Grunsven en Mieke van der Wey suggereren dat *Der vrouwen natuere ende complexie* een vrij “goedkoop” boekje was, vanwege het hergebruik van afbeeldingen uit andere drukken en de chaotische structuur van het werk. Kennis uit *Der vrouwen natuere ende complexie* kon dus als nieuw en vreemd ervaren worden door bepaalde groepen in de samenleving die voorheen nog nooit met dergelijke kennis waren geconfronteerd. Toch waren dit nog steeds mensen die tot de betere klasse van de samenleving behoorden, aangezien de geletterdheid in de zestiende eeuw beperkt was. Wie deze mensen van de ‘betere klasse’ meer concreet waren, dient verder onderzoek uit te wijzen.²⁶

Daarnaast blijkt uit de proloog dat de kennis over de geheimen van het vrouwelijk lichaam als zelfhulp werd voorgesteld. De lezer wordt namelijk aangespoord zijn eigen temperament te identificeren om zo de correcte hoeveelheid voeding en medicatie tot zich te kunnen nemen. Het idee van

Afbeelding van het vrouwelijk lichaam en haar interne organen, Vesalius (1514-1564), n.d.

zelfhulp kan ingekaderd worden in Ruben Buys' these van een opleving van *vernacular rationalism* in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Deze traditie ging onder meer gepaard met de heropleving van morele adviesliteratuur gericht op een lekenpubliek, waarmee het klassieke idee van *practical self-care* opnieuw aan belang won. Dit werd ook onderzocht door Michel Foucault in zijn baanbrekende *L'Histoire de la Sexualité* (1976).²⁷

Tot welk geslacht deze zelfhulp is gericht, maakt de proloog niet meteen duidelijk. Hoewel ook vrouwen worden aangesproken in de proloog, was het boekje waarschijnlijk eerder gericht op een mannelijk publiek. Niet alleen de inkadering van het werk binnen de traditie van *women's secrets* en *vernacular rationalism* bevestigt dit volgens mij, maar ook de misogynie toon. Zo wordt de kennis over het vrouwelijk lichaam voorgesteld als belangrijk voor het vrouwelijk welzijn – “duer dit mach die man leren kennen die vrouwe ende doen haer gherief, want het maect grote vrientscap tus-schen man en wijf [...]”²⁸ –, maar dient de kennis over de vrouwelijke seksualiteit vooral voor de bevrediging van de mannelijke seksualiteit te zorgen. We kunnen deze (heden-daagse) misogynie ondertonen echter niet generaliseren. Wat in de zestiende-eeuwse Nederlanden als vrouwonvriendelijk werd beschouwd door vrouwen, verschilt van hoe we daar nu tegenaan kijken. De epiloog van Van Doesborchs en Berntsz' editie lijkt echter het vermoeden van een mannelijk doelpubliek te bevestigen.

De epiloog: Van Doesborch versus Berntsz

In tegenstelling tot de titelpagina en proloog, verschilt de epiloog in de edities van Van Doesborch (1531) en die van Berntsz (1538). Uitsluitend mannen worden in beide epilogen aangesproken. In de editie van Van Doesborch worden ze daarbovenop zelfs gewaarschuwd voor vrouwen: “Dit is ghedaen, omdat elc man sou weten hem te regeren na wisen

raet, opdat hi niet en worde gesmeten van den vrouwen met moede quat, dus neemt in goede die hem groot versmeten.”²⁹

De man wordt dus gewaarschuwd voor vrouwen met een “kwade” wil. Volgens Pleij was het idee van “vrouwen met moede quat” in deze periode alomtegenwoordig. Beginnend bij de middeleeuwse vrouwenhaat als bindmiddel voor de moraal van de kerk in de twaalfde eeuw, zou het idee van de bazige en agressieve vrouw in de loop van de late middeleeuwen verder aangedikt worden.³⁰ De man diende zijn reputatie hoog te houden, of zoals het in *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt geformuleerd: hij dient zichzelf, en dan vooral zijn vrouw, te “regeren”.³¹ Deze mannelijke controle was van enorm belang, aangezien de mannelijke autoriteit als *pater familias* zich uitstrekte tot de gehele patriarchale samenleving. Was er wanorde in de microkosmos van het gezin, dan zou er ook chaos zijn in de macrokosmos van de maatschappij. Indien we vervolgens Van Doesborchs (oorspronkelijke) epiloog afstellen tegenover de proloog, mogen we er volgens mij vanuit gaan dat het geïntendeerde publiek van *Der vrouwen natuere ende complexie* mannen waren.

De epiloog van Berntsz’ editie lijkt dit dan weer te nuanceren. Het feit dat er in Berntsz’ editie niet alleen van een nieuwe epiloog sprake is maar ook van censuur in het laatste hoofdstuk over *der secreten ballen*, waarin de mannelijke voortplantingsorganen worden besproken, lijkt deze interpretatie te ondersteunen. In de lijn van Mateboer’s interpretatie zou het de drukker namelijk kwalijk zijn genomen dat hij dit hoofdstuk had gepubliceerd. Weliswaar zijn de penis en de testikels zaken afkomstig uit de natuur waar men maar beter kennis van heeft. Maar omdat er schande van werd gesproken, had de drukker toch besloten het laatste hoofdstuk uit zijn nieuwe editie weg te laten.³²

Volgens mij kunnen we de censuur echter niet interpreteren in het licht van de opkomst van de “seksuele moraal” en

een “verpreutsing”. Zoals Mateboer in haar analyse opmerkt, wordt slechts de expliciete informatie over de mannelijke geslachtsorganen in *Der vrouwen natuere ende complexie* gecensureerd. Indien er sprake zou zijn van een “verpreutsing”, dan zou ook de “gevoelige” informatie over de vrouwelijke reproductieve functies gecensureerd moeten zijn. Volgens mij kan de censuur bijgevolg ook nog vanuit een andere hoek verklaard worden, namelijk vanuit het mannelijkheidsideaal dat reeds in de proloog wordt aangehaald. Zo doet de inhoud van het laatste hoofdstuk afbreuk aan dit mannelijkheidsideaal door de mogelijkheid van mannelijke impotentie te suggereren. Door te censureren speelt Berntsz vervolgens in op de wensen en interesses van zijn vooropgestelde mannelijke publiek.³³

Mannelijkheid was – en is – namelijk geen vast concept. Judith Butler spreekt in dit verband over *gender performativity*, het idee dat er continue “sociale acties” ondernomen dien(d)en te worden om de invulling – en dus rollen – omtrent gender in een samenleving te bevestigen. “Gender” bestaat in dit opzicht niet op zichzelf, maar krijgt betekenis door de acties die we ondernemen. Dit geldt ook voor mannelijkheid die mannen continu dienden te bewijzen. De censuur van het laatste hoofdstuk over *Der secreten ballen* dient volgens mij in deze context geplaatst te worden. Dit hoofdstuk ondermijnt namelijk het idee van mannelijkheid, en bevestigt tegelijk de onzekerheid die er rondom bestond. Hetzelfde geldt trouwens voor het vooropgestelde mannelijkheidsideaal en het feit dat vrouwen als een bedreiging werden gezien. Dit blijkt ook uit de thematische analyse van de hoofdstekst. De vrouwonvriendelijke toon in *Der vrouwen natuere ende complexie* dient volgens mij niet geïnterpreteerd te worden als bewijs dat patriarchaat een concept was waarbij mannen vrouwen absoluut onderdrukten, maar eerder als een complex fenomeen waarbij ook mannen zich continu in hun mannelijkheid dienden te bevestigen. Het doel van een boekje zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* lijkt mij om het vooropgestelde mannelijkheidsideaal in de premoderne samenleving te ondersteunen en te bevestigen, en niet noodzakelijk slechts om misogynie – vanuit een biologisch standpunt – te verantwoorden. Er wordt een authentieke poging ondernomen in *Der vrouwen natuere ende complexie* om het vrouwelijk lichaam te begrijpen, aangezien het vrouwelijk lichaam voor mannen lang geheimen waarborgde die men maar al te graag te weten kwam, desalniettemin dient de populariteit van het boekje ook vanuit zijn ondersteunende functie van de toen alomtegenwoordige ideologie van het patriarchaat verklaard te worden.³⁴

Besluit

De conceptualisering van het vrouwelijk lichaam in *Der vrouwen natuere ende complexie* is niet neutraal. Dit blijkt niet alleen uit het “one-sex body”-model vanwaaruit het vrouwelijk lichaam wordt benaderd, maar ook uit de humeurleer die de vrouwelijke lichamelijkeheid, seksualiteit en vruchtbaarheid bijna volledig tot haar (overheersende) complexie reduceert door ze op medische grond te beoordelen. Zo wordt de vrouw als een wellustig, onbevredigbaar wezen voorgesteld, en worden vooral postmenopauzale vrouwen als >>

Een zwangere vrouw in bed met een andere persoon die haar iets probeert uit te leggen, pentekening naar houtsneede, Jan Berntsz, ca. 1538. Gedrukt in Utrecht, bewaard in de British Library.

gevaarlijk gezien. Daarnaast lijkt de beoordeling op medische grond vooral het maatschappelijke ideaal te dienen waarin de man aan de top staat.

Maar de vrouwelijke lichamelijkeheid in *Der vrouwen natuere ende complexie* diende volgens mij niet uitsluitend om het mannelijkheidsideaal van de patriarchale orde te ondersteunen, maar ook om onzekerheden daaromtrent te kanaliseren. In *Der vrouwen natuere ende complexie* blijkt dit niet alleen uit de censuur die bij de edities van Van Doesborch en Berntsz werd toegepast, maar ook uit de inkadering van de tekst binnen de traditie van *women's secrets*. Juist omdat het vrouwelijk lichaam in de strikt medische zin als bron van onzekerheid fungeerde, functioneerde het volgens mij ook als de uitgelezen 'plaats' waar allerlei andere onzekerheden op geprojecteerd konden worden. In tegenstelling tot wat onderzoekers voorheen hebben gesuggereerd, dienen we *Der vrouwen natuere ende complexie* niet als bewijs van het patriarchaat als absolute onderdrukker van vrouwen te zien, maar wél als een complex fenomeen van machtswisselwerking. Daarbij ging het niet slechts om mannelijke onzekerheden, maar ook om vrouwelijke onzekerheden.

Op basis hiervan concludeer ik in navolging van Mateboer dat de functie van *Der vrouwen natuere ende complexie* waarschijnlijk dat van een voorlichtingsboek was. Een voorlichtingsboek over vrouwen, opgesteld door én voor mannen. We kunnen vervolgens concluderen dat het (medische) discours van *Der vrouwen natuere ende complexie* duidelijk gegenderd is, en daardoor ook tegelijk veel kan vertellen over de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in de zestiende-eeuwse Nederlanden.

///

Noten:

- M.G. Muravyeva en R.M. Toivo, 'Introduction. Why and How Gender Matters', in: M.G. Muravyeva en R.M. Toivo (red.), *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2013) 5; M. Foucault, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison* (New York 1991) 3-31; M. Foucault, *The History of Sexuality. Volume 1: An Introduction* (New York 1978) 1-13.
- Muravyeva en Toivo, 'Introduction', 5; J. Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* (New York 1999) 171-178.
- T. Laqueur, *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge 1990) 1-24.
- L. Gowing, 'Women's Bodies and the making of Sex in Seventeenth-century England', *Signs* 37:4 (2012) 813-814; L. Gowing, *Common Bodies. Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England* (New Haven 2003); R. Weil, *Political Passions. Gender, the Family and Political Argument in England, 1680-1714* (Manchester 1999); A. Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800* (New Haven 1995); M.E. Fissell, *Vernacular bodies. The politics of reproduction in early modern England* (Oxford 2006) 1-13.
- R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* (Utrecht 1989) 64-67; O.S.H. Lie, 'Over vrouwen en hun geheimen', *Mediator Plus Ultra* 2:2 (2004) 22-27.
- W.L. Braekman, *Der vrouwen natuere ende complexie. Een volksboek, naar de Utrechtse druk van Jan Berntsz. van omstreeks 1538, met toelating van de British Library* (Sint-Niklaas 1980) 9.
- J. Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten. Een voorlichtingsboek voor mannen uit de zestiende eeuw', in: O.S.H. Lie en L.M. Veltman (red.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Hilversum 2008) 181-204; M. van der Kolk, 'Der vrouwen natuere ende complexie. Vrouwentrooster of mannenvermaak?' (Masterscriptie Universiteit Utrecht, 2009) 12-16; M.H. Green, 'From "Diseases of Women" to "Secrets of Women": The Transformation of Gynaecological Literature in the Later Middle Ages', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30:1 (2000) 5-40; K. Park, *Secrets of women: gender, generation, and the origins of human dissection* (New York 2010) 77-120.

- Voor de analyse van *Der vrouwen natuere ende complexie* maakte ik gebruik van de transcriptie en vertaling uit de thesis van Monica van der Kolk die zich ook baseert op een combinatie van de edities uit 1531 en 1538. Van der Kolk, 'Der vrouwen natuere ende complexie', 42-90; *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan van Doesborch, Utrecht, ca. 1531 (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, sign. Ned. Inc. NK 2184); *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht, 1535 (Bodelian Library, signatuur Oxford, BL, 8° Z 435 BS); *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht, 1538 (British Library, signatuur London, BL, 8415 d. 10); Braekman, *Der vrouwen natuere, 5-18*.
- Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 190; Van der Kolk, 'Der vrouwen natuere ende complexie', 40; N. Arihka, *Passions and Tempers. A History of the Humours* (New York 2007) 3-13.
- Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 190; Van der Kolk, 'Der vrouwen natuere ende complexie', 40.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 150-151.
- R. Jansen-Sieben, 'De vrouw in medische literatuur', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Middeleeuwen over vrouwen* (Utrecht 1985) 166-172.
- Jansen-Sieben, 'De vrouw in medische literatuur', 166-172.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 119, 342 en 130.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 165-169.
- K. van Grunsven en M. van der Wey, 'Vrouwenhulp of mannenvermaak?' (PhD diss. Universiteit Amsterdam 1982), 67-74.
- Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 188-190.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 66-68.
- C.L. Carlson en A.J. Weisl, 'Introduction. Constructions of widowhood and virginity', in: C.L. Carlson en A.J. Weisl (red.), *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages* (New York 1999) 1-21. Voor meer informatie over het potentiële gevaar van postmenopauzale vrouwen en hekserijvervolgelingen, zie het onderzoek van Lyndal Roper, *Witch Craze. Terror and Fantasy in Baroque Germany* (Londen 2004) 114-143.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 287-293.
- Lie, 'Over vrouwen en hun geheimen', 25; Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 188-189.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 524-525.
- P. Gavitt, 'Breastfeeding and wet-nursing', in: Margaret Schaus (red.), *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia* (New York 2006), 93; L. Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe* (Londen 1994), 200-227.
- Van Grunsven en Van der Wey, 'Vrouwenhulp of mannenvermaak?', 68-70.
- Green, 'From "Diseases of Women"', 5-40; Park, *Secrets of women*, 77-120.
- Van Grunsven en Van der Wey, 'Vrouwenhulp of mannenvermaak?', 47; H. Pleij, *Het geveugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam 2007) 466-479.
- R. Buys, *Sparks of reason. Vernacular rationalism in the Low Countries, 1550-1670* (Hilversum 2015) 20; M. Foucault, *The History of Sexuality. Volume 1: An Introduction* (Londen 1979) 53-73.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 25-27.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1186-1189.
- H. Pleij, 'Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen', *De Revisor* 4 (1977) 38-42.
- Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1187.
- P.C.A. Vriesema, *Recensie van Der vrouwen natuere ende complexie*, door Willy Braekman. *Dokumenta* 10:3 (1981) 128-32; Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 184-203.
- Mateboer, 'Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten', 186.
- Butler, *Gender Trouble*, 171-178; A. Fletcher, 'Manhood, the Male Body, Courtship and the Household in Early Modern England', *The Journal of Historical Association: History* 84:275 (1999) 419-436.

Lisa Carrette (1996) studeerde in 2018 af als Master of Arts in de geschiedenis. Ze start dit jaar aan een Master of Science in de communicatiewetenschappen.

Contact: lisa.ca@hotmail.com

Aristoteles en de vrouw in antieke filosofische en sociale context

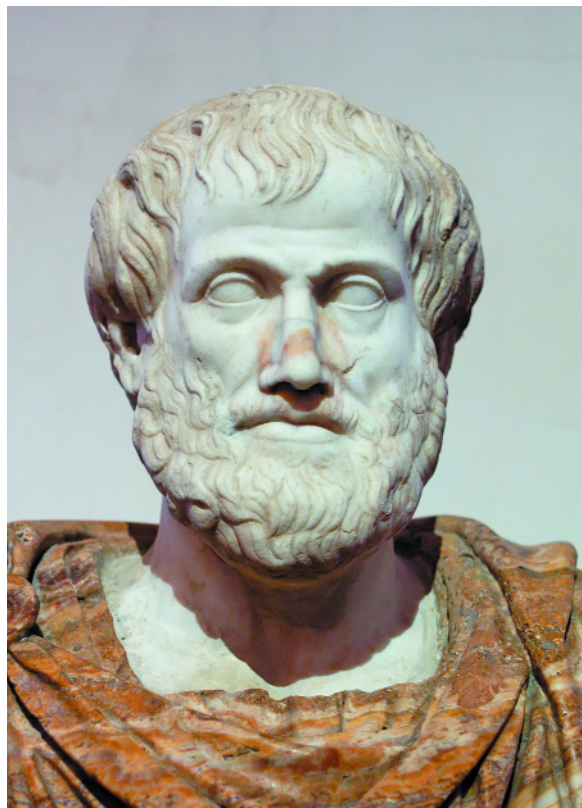
De sociale ladder en het recht op woede

Volgens antieke emotie-theorieën zijn emoties geen louter lichamelijke reacties maar rationele verschijnselen die in complexe relatie staan tot cognitieve verwerking. Volgens Aristoteles bepaalt onze positie op de sociale ladder welke emotie we ten aanzien van wie met gepastheid mogen voelen. Dit essay zal de algemene emotie-theorie van Aristoteles tegenover die van de Stoïcijnen plaatsen en belichten, alsook het cliché van de emotionele vrouw inleidend bespreken. In conclusie stellen we dat woede in dit filosofisch-culturele kader een instrument is dat is voorbehouden aan mannen die met elkaar wedijveren, waardoor vrouwelijke woede een ongewenst verschijnsel is.

/ Tineke Melkebeek /

Emoties worden clichématig voorgesteld als natuurlijke gedragingen die niet aangeleerd worden. Ze komen vooral duidelijk naar voren in irrationele mensen of in wispelturige wezens die zich niet weten te beheersen, zoals vrouwen en kinderen. Volgens deze visie zijn emoties irrationele eigenaardigheden in normatieve zin: niet bevorderlijk, ongepast, en vrijwel altijd een beetje overdreven of onterecht. Dit bekende cliché vinden we niet terug bij Aristoteles. In dit essay willen we het emotionele spectrum uittekenen zoals beschreven door Aristoteles (384-322 v. Chr.). Voor Aristoteles omvatten emoties een bepaald oordeel. Hierin wordt hij bijgetreden door andere antieke filosofen: ze zijn het er unaniem over eens dat emoties ons niet zomaar overkomen maar daarentegen een cognitieve verwerking van de feiten vereisen.¹

We bespreken en belichten Aristoteles' emotieleer in contrast met die van de Stoïcijnen, die berucht waren vanwege hun streefdoel om de emoties helemaal in de kiem te smoren. Vervolgens richten we ons tot de woede en de vrouw zoals die door Aristoteles werden opgevat, hoewel 'de' woede en 'de' vrouw natuurlijk nooit hebben bestaan. De vraag dient zich aan of vrouwelijke woede ooit 'met recht en rede' kan zijn in dit historisch-culturele kader. Zoals we zullen bespreken, leiden bronnen die exclusief voor en door mannen werden geschreven niet alleen tot het ontbreken van de meest elementaire informatie over de emoties van werkelijke vrouwen, maar anderzijds ook tot een absolute woekering van analyses over 'de' emotionele vrouw:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aristotle%C4%93s#/media/File:Aristotle_-_Inv8575.jpg

Buste van Aristoteles, Romeinse kopie in marmer naar een brons origineel door Lysippos, 330 v. Chr.

"De vrouw heeft een zachtere dispositie dan de man, is ondegender, minder gemakkelijk, impulsiever, heeft meer aandacht voor haar jongen. De man, aan de andere kant, is energieke, wilder, eenvoudiger en minder achterbaks. [...] Van daar dat ze sneller tot medelijden en tranen gedreven is dan de man, sneller jaloers en kregelig, meer geneigd om te schelden en te slaan. Ze is gevoeliger voor radeloosheid, het ontbreekt haar aan schaamte en zelfrespect, ze is misleidend en bezit een sterker geheugen."²

"Ze wordt gedreven door intuïtie en gevoel: angst, woede, medelijden, liefde, en de meeste emoties, kennen een breder bereik en een grotere intensiteit. Indien ze haar natuurlijke naïviteit achterwege laat, haar leven richting geeft en verantwoordelijkheid opneemt voor zichzelf, dan zal ze waarschijn-

>>

lijk meer verliezen dan ze ermee wint, zoals in het oude gezegde: "zij die beraadslaagt, is verloren."³

Het eerste fragment behoort toe aan Aristoteles en dateert uit de vierde eeuw voor Christus, het tweede citaat werd gepubliceerd in 1904 en schrijven we toe aan Stanley Hall, de oprichter en eerste voorzitter van de American Psychological Association. De fragmenten zijn verdeeld in de tijd, maar niet van inhoud.⁴ De medisch-fysiologische traditie die meende dat de vrouw door haar lichamelijke gesteldheid te kampen krijgt met hevige emoties en hysterische buien (van het Griekse woord voor baarmoeder: *hystera*) begon bij Hippocrates en was een lang leven beschoren, met Sigmund Freud als bekendste voorbeeld. Ons essay spitst zich echter toe op een veel vroegere periode, met name de Klassieke Oudheid.

Emoties: een redelijke schuifpuzzel

Hoewel antieke auteurs en scholen hun onderlinge verschillen hebben, vinden ze gemeenschappelijke grond in de visie dat emoties geen oncontroleerbare lichamelijke reacties zijn maar wel *intentioneel*: emoties zijn op iets betrokken; ze gaan over iets. Schaamte bijvoorbeeld, zit hem voor Aristoteles niet in de plotse roodheid die de wangen van de blozen de overvallen, maar hangt af van de mening dat het één of het ander voor zichzelf of voor dierbaren schandelijk is.⁵

Uit onze bespreking zal duidelijk worden dat emoties volgens de Grieken niet het tegendeel zijn van cognitieve verwerking en het descriptief rationele, maar dat ze zich schikken naar een overtuiging van bepaalde aard. Aangezien emoties een persoonlijke beoordeling omvatten, gaat een inzicht daarin samen met het bedreven zijn in de retoriek, de kunst van het overtuigen. Een goed spreker begrijpt hoe en waarom mensen oordelen en reageren, en zal bij een publiek angst, woede of een andere emotie kunnen losmaken en dit publiek kunnen beïnvloeden. Het is dan ook betekenisvol dat we Aristoteles' meest omvattende analyse over emoties niet terugvinden in zijn werk over de psychologie⁶ maar wel in zijn handboek voor de redenaar, de *Retorica*. Ook vandaag lezen we met groot genoegen dit boeiende werk dat verschillende types mensen (oud, rijk, arm,...) en hun typerende gemoedsgesteldheden systematisch uiteenzet.

Emoties zijn voor Aristoteles steeds verbonden met verleden, heden of toekomst, en omvatten een positieve of negatieve evaluatie hiervan. De pijn die komt kijken bij een negatieve evaluatie van het heden, betreft weliswaar geen zintuiglijke gewaarwording van een onaangename prikkel maar is uitsluitend geestelijk. Pijn en genot zijn op zich geen emoties voor Aristoteles, maar slechts sensaties.⁷ Pijnlijke of aangename sensaties worden ook niet veroorzaakt door de feiten zelf, maar komen voort uit onze interpretatie ervan. Wie bijvoorbeeld angst voelt, oordeelt dat een bepaald, niet te vermijden kwaad nabij is dat veel pijn en schade kan aanrichten. Mensen zijn dus niet bang voor alle vormen van kwaad; we zijn niet bang om onrechtvaardig te zijn en evenmin zijn we continu bang voor de dood.⁸ Angst is een negatieve evaluatie van een gebeuren in de relatief nabije toekomst. Medelijken is gelijkaardig aan angst, maar is gericht op iemand anders,

meer bepaald op iemand die zijn tegenspoed niet verdient. Ook het onverdiende succes van iemand anders kan ons mentaal pijnigen: dit is verontwaardiging en het tegenovergestelde van medelijken. Emoties zijn uitermate persoonlijk: de nadruk ligt op hoe de dingen *waargenomen* worden door een persoon, niet op hoe ze *zijn*. De typische heldenfiguur oordeelt minder snel dat iets angstwekkend is, iets wat het cognitieve element van de emoties duidelijk onderstreept.

Binnen Aristoteles' deugdediek geldt het gulden midden als het streefdoel. Dit wil zeggen: in al onze daden en intenties is het een kwestie van niet te veel en niet te weinig. Blijven we onverschrokken bij het naderen van een vijandig leger, dan zijn we roekeloos, maar wanneer onze angst is gericht op iets onbeduidends, zoals een konijn, dan maken we ons schuldig aan een teveel. Het juiste oordeel bevindt zich in het midden, tussen twee slechte eigenschappen in waarvan de ene wordt gekenmerkt door een teveel en de andere door een tekort. Daarom heeft een deugd niet één maar wel twee tegenovergestelden: tegenover moed staan lafheid en overmoed; zowel een tekort als een teveel.

In sommige instanties bestaat er geen gulden middenweg omdat de emotie *zél*f afkeurenswaardig is. Voorbeelden hiervan zijn leedvermaak, afgunst en schaamteloosheid. Goed of slecht zijn in deze gevallen niet afhankelijk van de omstandigheden, bijvoorbeeld of men op het juiste moment en in de juiste hoeveelheid geniet van de ellende van de juiste persoon: neen, het feit alleen al dat men dit doet is altijd verkeerd.⁹ Aristoteles is een voorstander van deugdzame emoties: emoties die het juiste midden treffen (*metrio-patheia*) doordat ze bestaan in de juiste mate, op het gepaste moment, op de juiste manier, ten aanzien van de juiste dingen en om

Filosofe en hoogleraar ethiek en rechtsfilosofie
Martha Nussbaum in 2010.

de juiste reden. Afwezigheid van emoties is niet deugdzaam. Wie helemaal geen emoties heeft is zelfs geen mens. Tot op vandaag heeft Aristoteles' visie op emoties haar relevantie nog niet verloren; niet alleen is de afbakening tussen een 'louter psychologische' en een 'louter lichamelijke' reactie nog steeds erg problematisch, ook over de morele waarde van emoties is nog niet alles gezegd. Deze thematieken worden bijvoorbeeld behandeld door filosofe Martha Nussbaum. In haar belangrijke werk *The Therapy of Desire* wordt de vraag gesteld of onze menselijkheid niet afhangt van onze moeite om vreselijk onrecht (zoals een concentratiekamp) te aanschouwen zonder te beginnen te koken van woede, en niet louter te oordelen 'dat iets verschrikkelijk is'. Binnen een andere traditie luidt het antwoord volmondig 'nee'. Volgens de Stoïcijnen zetten we alles op het spel door de emoties niet met wortel en tak uit te trekken. Emoties zijn voor hen ook verbonden met oordelen, maar op een radicalere manier. Voor hen is de relatie grotendeels een identiteitsrelatie: emoties *zijn* oordelen, zij het foutieve:

	mbt. het heden	mbt. de toekomst
positief oordeel	Genot (<i>hêdonê</i>)	Verlangen (<i>epithumia</i>)
negatief oordeel	Pijn (<i>lupê</i>)	Angst (<i>phobos</i>)

Binnen de Stoa zijn er weliswaar nog verschillende opvattingen over de precieze samenhang van passies en valse oordelen, nuances waar we wegens het korte bestek van dit artikel niet op in kunnen gaan.

In de stelling van de Stoïcijnse traditie dat de passies foute oordelen zijn, schuilt onmiddellijk ook de remedie, want mensen zijn in staat om van idee te veranderen. De Stoïcijnse aanpak is erop gericht ons van alle passies te verlossen door ons van een andere, juistere stelling te overtuigen: namelijk dat oncontroleerbare, externe zaken zoals roem, bezit, vriendschap en zelfs gezondheid niet waardevol of belangrijk zijn. Volgens het Stoïcisme kunnen emoties ons op geen enkele manier van dienst zijn.

Of een dergelijk onthechte houding het nastreven waard is, of er daarentegen wel plaats kan (en moet) zijn voor woede, is een debat uit de Oudheid dat nog steeds wordt gevoerd in de publieke ruimte. In het werk van Martha Nussbaum wordt de Platonisch-Aristotelianse visie gecontrasteerd met die van de Stoïcijnen, zoals Chryssipos en Seneca. *De Woede* is de titel van het prachtige, lange betoog van Seneca om woede voorgoed af te leren. Hier en daar haalt hij ook de vrouw erbij.

De woede

De langste bewaarde uiteenzetting over woede werd geschreven door de Romeinse, late Stoïcijn Seneca de jongere (4 v. Chr.-64 na Chr.). Dit traktaat, *De Woede* geheten, is gericht aan Novatus, een niet-Stoïcijnse Romein voor wie woede een noodzakelijke emotie is om respect af te dwingen in een militair en publiek optreden. *De Woede* is een pakkend, therapeutisch werk waarin uitvoerig wordt beschreven wat we riskeer wanneer we kwaad worden: alles. Want, argumenteert

Seneca, de woede is een dermate weerspannige, ongehoorzame, onstuimige kracht, dat zodra wij haar innerlijk toelaten, ze onze rede omverloopt en niet meer zal kalmeren wanneer we dat zouden willen, ze is "een even nutteloze dienaar van de geest als een soldaat die het teken voor de terugtocht negeert".¹⁰ Zoals blijkt uit het citaat zijn de Stoïcijnen, in tegenstelling tot Aristoteles, niet optimistisch ten aanzien van het vermogen van de mens om een gematigde balans te treffen. Zij ontkennen zelfs de mogelijkheid hiertoe. Het principe van het midden te houden is voor hen onmogelijk te realiseren in het echte leven. Het argument dat ze daarvoor geven is dat de passies "teugelloos en ontembaar"¹¹ zijn en per definitie buitensporig ten aanzien van hetgeen waarover ze gaan. Seneca vertelt ons verder ook dat woede de meest vrouwelijke en kinderachtige karakterfout is die enkel voorkomt bij mannen omdat ook zij kinderlijke en vrouwelijke trekjes hebben, en dat we achter woede bij vrouwen niet te veel moeten zoeken omdat zij nu eenmaal niet beter weten.¹² Seneca slaagt er overigens in om deze uitspraken te doen zonder dat één van de talloze voorbeelden die hij aanhaalt ter illustratie van zijn zaak gaan over de woede van een vrouw.¹³ Waar men daarentegen wel een schat aan voorbeelden van vrouwelijke woede terug kan vinden, is in de Griekse mythologie, met de prinses Medea als archetype. Medea is geen doorsnee Griekse vrouw, maar een barbaarse tovenares ontsproten aan de fantasie van tragedieschrijver Euripides, een Griekse man. In zijn bekende tragedie *Medea* zijn we getuige van haar ontzettende woede wanneer haar man Jason haar verlaat voor een ander, en van haar weerwraak die ze bereikt door hun kinderen te vermoorden in het volle besef van de slechtheid van deze daden¹⁴ enkel om hem zo hard mogelijk te kunnen treffen.

Het fascinerende aan Medea's huiveringwekkende wraak is dat ze niet het gevolg is van een blinde, vernielzuchtige furie, maar daarentegen het resultaat is van een rationele afweging. In die zin is de woede van Medea atypisch. Tegelijkertijd is Medea in haar geest wel een typische vrouw zoals die wordt weergegeven in de Griekse mythologie: zij is zeker intelligent, maar faalt om haar intelligentie juist te hantieren en is daardoor doortrapt. Ze weet perfect de middelen voor haar doel te selecteren, maar slaagt er niet in om deugd-zame doelen te stellen en is daardoor tot moreel falen gedoemd. Ze belichaamt het vrouwelijke wezen zoals opgevat door de Griekse cultuur; vrouwen zijn wankele, gevaarlijke mensen die hun grenzen niet kennen, moeizamer weerstand kunnen bieden aan allerlei vormen van amusement¹⁵, sneller tot wanhoop en tranen gedreven, "hulpeloos en ongeschikt voor heldendaden, maar wel meesters in de kunst van alle kwaad".¹⁶ Voor de Grieken vragen bepaalde emoties dan ook duidelijk om aparte spelregels voor het vrouwelijke geslacht, en de woede in het bijzonder.¹⁷

Ook binnen het denkkader van Aristoteles krijgt de woede een speciaal statuut, omdat de woede binnen Aristoteles' visie op emoties verbonden is met meerdere luiken: met zowel pijn als genot, en zowel verleden als toekomst. Enerzijds ervaren we in het heden pijn door terug te denken aan wat ons in het verleden is aangedaan, en anderzijds ervaren we een essentieel genot bij het vooruitzicht op wraak. Woede is voor >>

Aristoteles niet louter de optelsom van fysieke verschijnselen zoals rood worden en zweten, maar “een met pijn gepaard gaande drang tot openlijke wraakneming wegens een blijk van geringschatting van de persoon zelf of van een van de zijnen, door mensen wie het niet past hen gering te schatten.”¹⁸ Opnieuw geldt dat de woede in nauwe relatie staat tot twee overtuigingen: dat een persoon iets verkeerd heeft gedaan (met name: zich geringschattend uitlaten) en dat het voor die persoon ongepast was om dat te doen.¹⁹ Gering-schatting beschrijft Aristoteles als “de feitelijke uiting van de mening dat het een of ander niets waard is”.²⁰

Drie soorten geringschatting worden onderscheiden: min-achting, pesterij en belediging. Zoals reeds aangestipt, is de woede uniek omdat hier pijn aan te pas komt, als een effect van de opvatting dat ons iets onprettigs werd aangedaan in het verleden, alsook genot bij het vooruitzicht naar wraak. Dit wraakperspectief is noodzakelijk; “want niemand wordt kwaad op iemand van wie hij denkt dat hij er geen genoegdoening van kan krijgen, en ook niet, of althans minder, op iemand die veel machtiger is”.²¹

Bijgevolg leidt niet elke geringschatting afkomstig van eender wie tot woede. Angst is niet compatibel met woede omdat iemand voor wie we bang zijn of voor wie we ons schamen onze meerdere is, en daaruit volgt dat wanneer hij ons beledigt, uitlacht of op een of andere manier krenkt, dit niet onterecht kan zijn. Als onze meerdere kan hij zich dit nu

eenmaal permitteren. De ‘wie’ maakt alle verschil. Niet de belediging op zich telt maar van wie ze komt. Wat ons boos maakt, is volgens Aristoteles een geringschatting van degene die niet in de positie of niet geschikt is om zich zo tegenover ons te gedragen. Men is dus noodzakelijkerwijs boos op een specifiek persoon en niet op de hele mensheid. Bij haat is dit wel mogelijk, want haat behoeft geen voorafgaand incident: “om iemand te haten is het al genoeg dat we hem bepaalde eigenschappen toeschrijven”.²²

De gepastheid van vrouwelijke woede

Vervolgens komen wij bij de vraag: is de woede van een vrouw volgens dit culturele en filosofische kader ooit gerechtvaardigd? Aangezien vrouwen volgens de gerespecteerde medisch-fysiologische traditie te kampen kregen met emotionele buien en door deze affecten minder redelijk werden geacht, kunnen we verwachten dat geen mens opkeek van verbeterde vrouwenblikken. Maar vertrekkende van de definitie van woede bij Aristoteles is er noodzakelijkerwijs een voorafgaande geringschatting voorgevallen, afkomstig van iemand voor wie het ongepast is om een vrouw te minachten, te pesten of te beledigen.

In de Griekse polis had de Griekse vrouw doorgaans geen openbare maatschappelijke functie of persoonlijke eer te verdedigen. Wel diende ze de eer van haar familie en haar *kyrios*, haar mannelijke voogd, te beschermen: de biotoop van de respectabele, vrije vrouw was dan ook binnen. Dat vrouwen uit hogere klassen zo sterk werden afgezonderd, zorgt ervoor dat zelfs de meest elementaire informatie over hun leven en gevoelens ontbreekt. De vrouw stond van de wieg tot aan het graf onder de supervisie van haar *kyrios*.²³ Dit was haar vader of, indien hij overleden was, haar oom of grootvader van vaders kant. De *kyrios* was verantwoordelijk voor haar opvoeding als kind en voor haar interacties met de buitenwereld op volwassen leeftijd, bijvoorbeeld het huwelijk of andere wettelijke of economische transacties.²⁴ De toestemming van de *kyrios* werd echter niet vereist in alle Griekse steden en ook niet voor dezelfde dingen; in Delphi bijvoorbeeld alleen als de vrouw geld wou (uit)lenen.²⁵ Na het huwelijk, dat zich voltrok op een jonge leeftijd, meestal ongeveer veertien jaar²⁶ kwam de vrouw onder de voogdij van haar man. Indien deze zou overlijden en de vorige *kyrios* er intussen ook niet meer was, kwam ze onder de voogdij van een ander mannelijk familielid of zelfs van haar eigen zoon of zonen.²⁷ Deze gang van zaken impliceert dat de zoon de meerdere kon zijn, en dit doet ons vermoeden dat het voor de moeder ongepast werd bevonden indien ze hem op een schertsende toon zou aanspreken of berispen. De zwakkere vreest de sterkere en kan volgens de definitie van Aristoteles geen boosheid tegenover hem koesteren, omdat de mogelijkheid tot wraak in deze situatie ontbreekt. Weliswaar is theorie verschillend van praktijk, en bestaan er gradaties van misnoegen zodat niet elke vorm van ergernis gepaard gaat met pijn en represailles. Een Griekse vrouw had wellicht het recht om haar echtgenoot of voogd op de hoogte te brengen van haar ongenoegen over iets.²⁸

Maar hoe dan ook bestaat het echtpaar niet uit twee gelijk-

Vaas waarop is afgebeeld hoe Medea infanticide begaat als middel om zich te wreken, ca. 330 v. Chr., Louvre.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medea_child_Louvre_K300.jpg

Schilderij van Medea en haar dode kinderen (rechts onderaan), door Corrado Giaquinto, rond 1750.

ken: volgens Aristoteles heerst de man over zijn vrouw zoals een staatsman over een onderdaan.²⁹ De vrouw is ‘van nature’ degene die geregeerd wordt en de deugdzzaamheid van een vrouw, als van nature inferieur subject, bestaat er dan ook in te gehoorzamen aan een van nature superieure man.³⁰ Iedereen krijgt door de natuur een bestaansdoel voorgeschreven dat bepaald wordt door zijn of haar eigenschappen. Slaven bijvoorbeeld, een evidentie en inferieure categorie in Aristoteles’ maatschappij, kunnen volgens Aristoteles zelf geen intelligente gedachtenstappen zetten. Natuurlijke slaven zijn als tamme dieren³¹, geboren om iemands eigendom te zijn en fysieke arbeid te verrichten, met het voordeel dat je aan een slaaf ook iets kan uitleggen. Volgens Plato en Aristoteles zijn alle niet-Grieken slaafs van nature. Dit eerste proto-racisme dat ontstond in de vijfde eeuw voor Christus kan hier helaas niet verder aan bod komen. Wat belangrijk is om mee te nemen is dat voor Aristoteles niet alle mensen gelijk zijn, en bijgevolg een verschillend levensdoel hebben dat zij dienen te vervullen door zich bepaalde deugden eigen te maken.

Voor Aristoteles bestaat een deugdzame vrouw wel degelijk, wat op zich al weerlegt dat hij de ‘aartsmisogynist’ zou zijn, zoals hem vaak wordt verweten. Een belangrijke kanttekening is dat een vrouw met dezelfde deugdzame eigenschappen als een man geen deugdzame vrouw kan zijn, want de deugdzzaamheid is verschillend volgens onze plaats op de

‘natuurlijke’ en sociale ladder. De kwaliteiten die mannen en vrouwen deugdzzaam en gelukkig maken zijn dus noodzakelijkerwijs verschillend, en waar het goede midden zich bevindt evenzeer: een man zou laf lijken indien hij de moed bezat van een vrouw.³² Een goede vrouw wordt door de Grieken gedefinieerd in termen van verdraagzaamheid en volgzzaamheid. Vrouwelijke woedesentimenten worden niet getolereerd, zoals ook mag blijken uit de raad die Medea krijgt om “de plannen van de machtigen te verdragen”.³³

Aristoteles stelt dat vrije vrouwen, in tegenstelling tot slaven, wel rationele vermogens (*logos*) hebben. Hij voegt er echter aan toe dat dit vermogen “autoriteit ontbreekt”.³⁴ Vele hedendaagse onderzoekers van het vrouwbeeld van Aristoteles hebben een poging ondernomen om de precieze betekenis van deze compacte uitspraak te duiden.³⁵ We stippen kort twee mogelijke interpretaties aan. We zouden in de eerste plaats kunnen stellen dat de vrouwelijke *logos* geen autoriteit heeft tegenover die van de man. Dit zou betekenen dat de vrouw best intelligente inzichten kan koesteren, maar dat ze geen autoriteit heeft ten overstaan van de mannelijke *logos* en het mannelijke beslissingsrecht. Deze eerste interpretatie sluit tevens aan bij het fenomeen van de *kyrios*. Het is dus mogelijk dat Aristoteles met deze uitspraak de seksistische structuur van zijn samenleving louter wilde weergeven.

Een andere mogelijke interpretatie is dat de vrouwelijke rede geen autoriteit heeft, en dus gebrekkig is, binnen de vrouwelijke ziel zelf. Volgens deze interpretatie faalt de vrouw niet op zuiver verstandelijk vlak maar wordt haar *logos* door het onredelijke deel van haar ziel overmand. Dit is het geval bij Medea: ze kan een redelijke oplossing voor een probleem bedenken, maar negeert alsnog de uitkomst van haar redelijke overwegingen en gaat moreel ten onder aan wilszwakte of *akrasia*.

Het feit dat Aristoteles de ondergeschiktheid van de vrouw als ‘natuurlijk’ voorstelt, doet de moderne lezer echter vermoeden dat de werkelijke verklaring voor het ontbreken van ‘autoriteit’ te vinden is in zijn biologische werken. Hoewel dit artikel veel te kort is om hier meer over te zeggen, is het zeker het vermelden waard dat Aristoteles’ biologische geschriften uitvoerig beschrijven in welke opzichten het vrouwelijke lichaam inferieur is aan dat van de man. Deze inferioriteit is voornamelijk te wijten aan een te lage temperatuur, die ook de oorzaak is van de geboorte van een vrouwelijk kind. Het proto-racisme dat we reeds kort hebben aangestipt, gaat ook terug op een klimaattheorie die stelt dat bepaalde gebieden niet de juiste temperatuur kennen om deugdzame individuen voort te brengen en te herbergen. Er is echter sprake van *proto-racisme* omdat de notie van menselijk ‘ras’ Aristoteles en zijn tijdgenoten onbekend was.

Veel speculatie heeft plaatsgevonden over de achterliggende motieven van Aristoteles, en de Griekse filosofen bij uitbreiding van hun visie op vrouwen en barbaren. Ondernamen zij ooit een authentieke poging om ‘de andere’ te bestuderen, maar zijn hun denkbeelden het resultaat van een reeks onschuldige vergissingen? Of dienen hun theorieën als legitimatie voor de sociale realiteit van koloniale expansie en patriarchale huishoudens? Aristoteles stelt bijvoorbeeld dat Grieken die naar andere klimaatzones verhuizen niet aan

>>

commons.wikimedia.org/wiki/File:Aquamanile_in_the_Form_of_Aristotle_and_Phyllis.MET.269754.jpg

Aquamanile in de vorm van Phyllis op de rug van Aristoteles, als symbool van de triomf van de verleidelijke vrouw over het grootste mannelijke intellect. Zuidelijke Nederlanden, late veertiende of vroege vijftiende eeuw, in brons.

edele natuur inboeten, terwijl voor niet-Grieken (natuurlijke slaven) een verhuizing naar Griekenland niet kan baten; hun slaafse constitutie kan daarentegen enkel verergeren.³⁶ Het vermelden waard is ook dat Aristoteles de onbeschaafdheid van de barbaren deels stoelt op hoe ze hun vrouwen behandelen: vrouwen hebben er een ‘onnatuurlijk lage’ status.³⁷ Door te stellen dat barbaarse mannen enkel de plak zwaaien doordat ze sterker zijn, in tegenstelling tot de edele Grieken die tenminste begrijpen dat een vrouw geen slaaf is,³⁸ wekt Aristoteles ook de indruk dat mannelijke dominantie bij de Grieken niet teruggaat op een verschil in fysieke kracht. Een verdere bespreking van dit interessante gegeven zou ons hier echter te ver leiden.

De sociale ladder en de woedesport

Het is bijzonder delicaat om het reilen en zeilen van het huishouden uit Aristoteles’ tijd te beschrijven³⁹ en om in te schatten of het collectieve bewustzijn van de echtgenoten er echt één was van superioriteit ten aanzien van hun vrouwelijke wederhelften. Evenmin weten we waarover vrouwen zeurden of kwaad werden, misschien omdat het te banaal of te compromitterend was om schriftelijk vast te leggen. Het is mogelijk dat Atheense burgervrouwen binnenshuis redelijk onafhankelijk en daadkrachtig optraden, maar dat men hier niet over sprak: een sociale noodzakelijkheid om de schaamte te bezweren die gepaard zou gaan met het expliciteren ervan. Mannen konden onrechtstreeks omgaan met dit culturele geheim, via mythes over de Amazonen en fantasieën over

rebellerende vrouwen in tragedie- en komediespelen.⁴⁰ Geen beledigingen tolereren is dus eerder een sociale zet, een spel tussen mannen met aanzien die met elkaar wedijveren, en niet met hun vrouwen. De gedragsstandaarden hebben meer te maken met relaties tussen mannen onderling dan met het onder de duim houden van echte vrouwen.⁴¹

De nadruk op sociale relaties tussen mannen blijkt ook uit Aristoteles’ stellingname dat iemands boosheid des te groter zal zijn als hij wordt gekrenkt in het bijzijn van iemand uit een van de volgende groepen: een rivaal, iemand die hij bewondert, iemand door wie hij bewonderd wil worden, degenen die hij respecteert of degenen die hem respecteren.⁴² Erg betekenisvol is de toevoeging dat mensen boos worden op “wie zich geringschattend uitlaat over personen voor wie het een schande is niet in de bres te springen, bijvoorbeeld ouders, kinderen, vrouwen of ondergeschikten”.⁴³

Aristoteles lijkt de volgende situatie te bedoelen: degene die wordt geminacht is hier niet degene die zich niet kan verdedigen, maar degene die erbij staat en voor wie het een schande is om het niet voor hem op te nemen. Het kan immers geen schande zijn om niet in de bres te springen voor iemand omdat hij zich niet kan verdedigen, want wie voor de wet weerloos is, kan geen slachtoffer zijn van een geringschatting. Een onterechte minachting voor de ondergeschikte, zwakkere of weerloze bestaat in feite niet. Wraakperspectieven hebben deze mensen door hun sociale zwakte evenmin. Een geringschatting aan het adres van een weerloze is dus altijd terecht. De geringschatting maakt een omweg langs de zwakkere, om uiteindelijk aan te belanden bij degene die voor hem in de bres moet springen. Voor de eervolle huisvader is het schandelijk om dat niet te doen: hij komt voor ‘zijn’ zwakkeren op – niet voor zwakkeren in het algemeen. Dit staat zelfs in de definitie die Aristoteles voor de woede geeft: woede is “een met pijn gepaard gaande drang tot openlijke wraakneming wegens een blijk van geringschatting van de persoon zelf of van een van de zijnen, door mensen wie het niet past hen gering te schatten”.⁴⁴

De focus ligt op degene wiens eer aan het verdedigen van deze mensen is verbonden en wordt geacht voor hen in de bres te springen en niet op de zwakkeren zelf op wie de geringschatting ogenschijnlijk was gericht. De eer (Grieks *timí*), die extern wordt toegekend en doorlopend bewaakt en verdedigd moet worden in de Griekse polis, betekent ook letterlijk ‘waarde’, ‘uw deel’; wat ook ouders, kinderen, echtgenotes en ondergeschikten omvat, en dus ook de verdediging van deze personen. De eer van de man was namelijk kwetsbaar *doorheen* ‘de zijnen’.

Deze externe-schaamtetoraal impliceert dat een man voor zijn vrouw mocht opkomen, maar vrouwen konden niet voor zichzelf spreken. Deze archaïsche moraal brengt ook met zich mee dat een vrouw die geen *kyrios* had en bijvoorbeeld alleen op straat liep, straffeloos kon worden beledigd. De conventie dat vrouwen niet voor zichzelf spreken, vinden we ook terug in de wet: een vrije vrouw kon als getuige opkomen in een proces, maar ze leverde haar getuigenis niet zelf maar door haar *kyrios*.⁴⁵ Indien ze zelf het woord nam, werd haar getuigenis minder solide geacht en ze moest een eed afleggen op de hoofden van haar kinderen.⁴⁶

Besluit

We hebben besproken en geïllustreerd dat emotie voor Aristoteles nauw samenhangt met een oordeel. Deze koppeling zou kunnen zijn waar het schoentje knelt: in dit filosofisch-cultureel kader waren Griekse mannen niet bereid om vrouwen, door hun woede, een oordeel over hen te laten vellen.⁴⁷ Om deze redenen lijkt er meer aan de hand met het cognitieve element van de woede en is ze niet gelijk te stellen aan een oordeel zonder meer. De gepastheid van de woede zit in het versterken van de sociale en seksuele controle van mannen, door mannen, waardoor er dus meerdere belangen meespelen, zoals eergevoel, status, gedragsprotocols en de meningen van medeburgers⁴⁸, die ervoor zorgen dat de woede een sociaal onwenselijk verschijnsel is bij een vrouw. Zelfs tegenover andere vrouwen of haar eigen minderen, zoals slaven, werd vrouwelijke woede best vermeden of gecensureerd.⁴⁹ In conclusie kunnen we stellen dat de gepastheid van de woede het loutere vellen van een oordeel overstijgt. Vrouwen werden niet alleen weggehouden van politieke en openbare aangelegenheden, maar nog iets anders werd hen hiermee ontzegd; “één van de fundamenteën van de eigen persoonlijkheid, dat heel gevaarlijke ding: het recht op woede”.⁵⁰ Dit bleef het instrument van de man, en van de man alleen. ///

Noten:

- ¹ Op welke manier een emotie gebonden is aan een overtuiging is echter een twistpunt tussen verschillende filosofische scholen. Sommigen stellen dat de overtuiging in kwestie een noodzakelijke voorwaarde is voor de emotie, sommigen betuigen dat ze constitutief is voor de emotie, anderen zeggen dat de overtuiging noodzakelijk en voldoende is voor de emotie.
- ² Aristoteles, *Historia Animalium*. IX.1 608a32-b12. Mijn vertaling.
- ³ G.S. Hall, *Adolescence* (New York 1904) 562, geciteerd in G. Gigerenzer, *Gut Feelings* (New York 2008) 70-71. Mijn vertaling.
- ⁴ Plato, de leraar van Aristoteles, wordt geprezen als proto-feminist doordat hij in Boek V van de Republiek Socrates met het revolutionaire idee laat spelen om vrouwen te laten toetreden tot de orde der wachters in de ideale staat. De feministische waarde van deze dialoog is echter niet onomstreden, met talloze filosofische en feministische verhandelingen en artikels hierover tot gevolg. Zie bijvoorbeeld E.D. Blair, *Plato's Dialectic on Woman: Equal, Therefore Inferior* (London 2017); M. Buchan, *Women in Plato's political theory* (New York 1999); N. Tuana (red.), *Feminist interpretations of Plato. Re-reading the canon* (Pennsylvania 1994).
- ⁵ Aristoteles, *Rhetorica*. II.III.6 1383b18.
- ⁶ In de *Rhetorica* in plaats van *De Anima*. Let wel: het gaat in deze psychologie, zoals het woord zelf aangeeft, over de *psyche*: de ziel. Alles wat leeft heeft een ziel, ook weekdieren en planten. Er wordt in de vroege psychologie geen onderscheid gemaakt tussen het mentale en het fysieke, zoals in de moderne psychologie, maar tussen het dode en het levende.
- ⁷ D. Konstan, 'Aristotle on Anger and the Emotions: The Strategies of Status', in: S. Braund en G.W. Most (red.), *Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen* (Cambridge 2003), 99-120, aldaar 100.
- ⁸ Aristoteles, *Rhetorica*. II.III.5 1382a24-27.
- ⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, II.6 1107a15-17.
- ¹⁰ Seneca, *Vragen en antwoorden*, vert. C. Verhoeven (Baarn 1983) 61.
- ¹¹ Seneca, *Vragen en antwoorden*, 61, 73.
- ¹² Seneca, *Vragen en antwoorden*, 61, 73, 101-102.
- ¹³ W.V. Harris, 'The Rage of Women', in: S. Braund en G.W. Most, (red.), *Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen* (Cambridge 2003), 121-143, aldaar 137.
- ¹⁴ *Metamorphosen*, VII 20-2: "Ik zie het betere, stem ermee in, maar ik doe het slechtere", zie P. Ovidius Naso, *Metamorphosen*, vert. M. d'Hane-Scheltema (Amsterdam 2009). Aristoteles weerlegt ook Socrates' opvatting dat iemand met een juist oordeel goed zal handelen. Aristoteles

beschouwt dit als "duidelijk in tegenspraak met de ervaringsfeiten", zie *Ethica Nicomachea*, VII.2 1145b21-30.

- ¹⁵ D.M. Halperin, 'Why Is Diotima a Woman? Platonic Eros and the Figuration of Gender', in: D.M. Halperin, J.J. Winkler en F.I. Zeitlin (red.), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World* (Princeton 1990) 257-308, aldaar 265.
- ¹⁶ Euripides, *Alkestis; Medea; De kinderen van Herakles; Hippolytos; Andromache; Hekabe / Euripides*; vert. G. Koolschijn (Amsterdam 2001) 401-3, 407-9.
- ¹⁷ Harris, 'The Rage of Women', 139.
- ¹⁸ Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1378a31-34.
- ¹⁹ Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1378a31-34.
- ²⁰ Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1378b10-15.
- ²¹ Aristoteles, *Rhetorica*, I.II.11 1370b12-14.
- ²² Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.4 1382a4.
- ²³ B. MacLachlan, *Women in Ancient Greece: A Sourcebook* (London 2012) 55.
- ²⁴ Dit was geen universele situatie. In Hellenistisch-Romeins Egypte lag de vrouwelijke realiteit helemaal anders, zie E. Scheerlinck, 'Klachten en verzoeken uit Ptolemeïsch Egypte: vrouwelijke onderdanen schrijven aan de overheid', *Tetradio* 17 (Gent 2008) 163-183.
- ²⁵ D.M. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh 2008) 49-50.
- ²⁶ E. Stehle, 'Women and Religion in Greece', in: S.L. James en S. Dillon (red.), *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford 2012) 191-203, aldaar 199.
- ²⁷ MacLachlan, *Women in Ancient Greece*, 55.
- ²⁸ Harris, 'The Rage of Women', 138.
- ²⁹ Aristoteles, *Politica*, I.XII 1259a39-b.
- ³⁰ Aristoteles, *Politica*, I.V 1254b5-15.
- ³¹ Aristoteles, *Politica*, I.V 1254b21-25.
- ³² Aristoteles, *Politica*, III.IV 1277b20-28.
- ³³ Euripides, *Alkestis; Medea*, 35.
- ³⁴ Aristoteles, *Politica*, I.XIII 1260a4-14.
- ³⁵ Zie Tineke Melkebeek, 'Aristoteles over de vrouw' *Tetradio. Tijdschrift van het Griekenlandcentrum*. 25 (2016) 231-264.
- ³⁶ B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity* (Princeton 2013) 56.
- ³⁷ D.J. Stauffer, 'Aristotle's Account of the Subjection of Women', *The Journal of Politics* 70 (2008) 932.
- ³⁸ Aristoteles, *Politica*, I.II 1252a35-1252b1.
- ³⁹ Zie A. Chaniotis, *Unveiling Emotions, Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World* (Stuttgart 2012).
- ⁴⁰ J.J. Winkler, *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece* (New York 1990) 7.
- ⁴¹ Winkler, *The Constraints of Desire*, 209.
- ⁴² Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1379b24-28.
- ⁴³ Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1379b27-30 (mijn cursivering).
- ⁴⁴ Aristoteles, *Rhetorica*, II.III.2 1378a31-34 (mijn cursivering).
- ⁴⁵ Volgens Just en Blundell, zie B. Levick, 'Women and Law', in: S.L. James en S. Dillon (red.), *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford 2012) 96-106, aldaar 103.
- ⁴⁶ Levick, 'Women and Law', 103.
- ⁴⁷ Harris, 'The Rage of Women', 138.
- ⁴⁸ Konstan, 'Aristotle on Anger', 112-113.
- ⁴⁹ Harris, 'The Rage of Women', 139.
- ⁵⁰ Harris, 'The Rage of Women', 143. Mijn vertaling.

Tineke Melkebeek (1990) studeerde Wijsbegeerte aan UGent. Sinds 2018 werkt zij met de steun van het FWO aan een doctoraatsonderzoek over de receptie van Plato en Aristoteles in de islamitische middeleeuwen, en de karakterisering van de vrouw in middeleeuwse islamitische filosofische teksten en commentaren.

Contact: Tineke.Melkebeek@UGent.be

Vroegmoderne vrouwelijke spionnen: variatie en verscheidenheid

/ Thomas Jacobs /

Vrouwelijke actoren en hun *agency* krijgen een steeds belangrijker rol toebedeeld in het onderzoek naar vroegmoderne politieke en diplomatieke cultuur en praktijken.¹ Nadine Akkermans *Invisible Agents. Women and Espionage in Seventeenth-Century Britain* levert een waardevolle bijdrage aan deze historiografische trend. In deze monografie behandelt Akkerman zowel enkele bekende als minder bekende vrouwelijke *intelligencers* uit de vroegmoderne periode. De diepgang en brede reikwijdte van haar analyses, die bijdragen tot een genuanceerde benadering van de vrouwen in kwestie, kunnen zeker als de voornaamste sterktes van dit werk worden beschouwd.

Akkerman maakt een zorgvuldig onderscheid tussen de door haar besproken vrouwelijke spionnen op basis van sociale klasse, de personen aan wie zij rapporteerden, hun methodes en potentiële motivaties. Deze benadering komt het best tot uiting in haar onderzoek naar vrouwelijke spionnen die tijdens de Engelse Burgeroorlog (1642-1651) actief waren voor de beide strijdende partijen, een analyse die de ruggengraat van dit werk vormt. Hiervoor vergelijkt Akkerman bijvoorbeeld de parlementaire propaganda over Lady Aubigny's activiteiten voor koning Charles I met het beschikbare bronnenmateriaal. Daardoor kunnen we afleiden dat vrouwelijke spionnen een grotere bewegingsvrijheid genoten dan hun mannelijke collega's maar dat in de concrete besluitvorming niet altijd rekening werd gehouden met de door hun aangeleverde informatie. (27-33) Daarnaast waren zij zeker geen vroegmoderne Mata Hari's, zoals sommige historici hen graag typeren. Diana Stewart, die informatie heeft doorgegeven aan het Cromwell-regime, is het voorbeeld bij uitstek van zulk vrouwelijke 'spionnen' in de literatuur. Door zich te baseren op originele manuscripten over Stewart, eerder dan op achttiende-eeuws gedrukt materiaal, rekent Akkerman af met het traditionele beeld dat deze spionne haar informatie vooral verwierf dankzij haar verleidingskunsten. (74-76) Daarbij waarschuwt ze ons *en passant* nog eens voor de gevaren van een te groot vertrouwen op oude bronnenuitgaven.

Akkerman balanceert op deskundige wijze langs de vage grenzen tussen marginalisering en mythologisering, stilte en sensatie, zowel in heden als verleden. In haar hoofdstuk over Aphra Behn, een spionne tijdens de Engelse Restauratie,

claimt Akkerman op overtuigende wijze dat de geroemde spionagecarrière van deze auteur en toneelschrijver aan een herziening toe is. Wanneer Akkerman het beschikbare materiaal aan haar kritische blik onderwerpt, komt Behn immers naar voren als een auteur van zowel fictie als "fictional intelligence". Met haar verzonnen inlichtingen maakte ze gebruik van diverse strategieën en conventies om de relatie met haar opdrachtgever te cultiveren. (217) Hoewel Akkermans bevindingen het Kit Marlowe-achtige aura van romantiek rond Behn doorprikkelen, blijft de "fictieve waarheid" die Behn rond zichzelf creëerde een stuk interessanter dan de daadwerkelijke fictie die rond haar persoon is ontstaan.

Akkermans werk fungeert op dit moment reeds als vertrekpunt voor andere onderzoekers. Mijn eigen onderzoek over diplomatieke praktijken in het midden van de zeventiende eeuw leverde enkele prikkelende verwijzingen op naar potentiële vrouwelijke spionnen, die dankzij de publicatie van Akkermans monografie steviger gesitueerd en gekaderd kunnen worden. Zo maakten de Spaanse vertegenwoordigers in Londen om diverse redenen gebruik van de diensten van vrouwen zoals van Marie de Rohan als vertaler. Maar werden op hun beurt ook door hen gebruikt, zoals bijvoorbeeld door de Engelse wasvrouw, Mary Silvester, die de Spaanse ambassade vooral gebruikte om haar eigen handeltje in katholieke literatuur te faciliteren, vermoedelijk met de stilzwijgende steun van de ambassadeur, die niet openlijk kon missioneren.

Dankzij *Invisible agents* beschik ik eindelijk over de comparatieve basis waaraan het mij vroeger ontbrak. Akkermans nauwgezette toewijding aan de studie van zoveel mogelijk origineel bronnenmateriaal, inclusief scherpe paleografische analyses, is een voorbeeld voor elke historicus. De waarde van deze verhandeling reikt daarom veel verder dan haar louter relevante voor vakspecialisten. De inleiding van dit werk vormt op zichzelf reeds een schitterend model van heuristische en methodologische kritiek, in die zin dat ik deze reeds als een standaardtekst gebruik in mijn eigen lessen Historische Praktijk. Zowel mijn studenten als ikzelf staan dus diep bij Akkerman in het krijt. ///

¹ Zie bijvoorbeeld de recente bijdrage van Gemma Allen, "The rise of the ambassador: English ambassadorial wives and early modern diplomatic culture", *The Historical Journal*, 2018.

Nadine Akkerman, *Invisible agents. Women and Espionage in Seventeenth-Century Britain* (Oxford University Press 2018), 288 pagina's.

Thomas Donald Jacobs werkt als doctoraatsstudent en assistent aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoek omvat de veranderingen en continuïteiten tijdens diplomatieke ceremoniën vanaf de Engelse Burgeroorlog tot het Protectoraat.

De strijd voor vrouwenkiesrecht in woord en beeld

/ Agnes van Steen /

Bij de tentoonstelling over honderd jaar vrouwenkiesrecht in het Groninger Museum schreef Mineke Bosch – die met Egge Knol de tentoonstelling samenstelde – *Strijd! De Vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922*. Dit boek is veel meer dan een catalogus en vertelt uitgebreid over hoe de vrouwenkiesrechtstrijd is verlopen. Een verhaal dat lang op zich heeft laten wachten.

In de jaren zeventig lag de aandacht van de toen opgekomen universitaire Werkgroepen Vrouwengeschiedenis op vrouwenarbeid en ‘gewone vrouwen’, terwijl de vrouwenkiesrechtbeweging een zaak zou zijn geweest van vrouwen uit de hogere klassen. En was hierover niet al genoeg bekend? Zoals in de inleiding van *Strijd!* vermeld, wisten we meer over de Engelse suffragettes dan over de kiesrechtstrijd in ons eigen land. Toch was er één Werkgroep Vrouwengeschiedenis die wel al in 1977 over de vrouwenkiesrechtstrijd publiceerde, en dat was de Groningse.¹ Misschien hield dit verband met het feit – zoals het woord vooraf opmerkt – dat Groningen het ‘voorland’ was van meerdere prominente vrouwen in de vrouwenbeweging, denk alleen al aan Aletta Jacobs. Het is wat dat betreft passend dat de tentoonstelling in Groningen was.

Het gebrek aan belangstelling voor de vrouwenbeweging van de eerste feministische golf is inmiddels verleden tijd, getuige de vele studies die daarover zijn verschenen. Alleen over het boegbeeld, de vrouwenkiesrechtstrijd, bestond nog steeds geen monografie. In die lacune heeft Bosch nu voorzien. Als beginpunt voor het verhaal is 1882 gekozen. In dat jaar hield Elise Haighton een speech voor vrijdenkersvereniging De Dageraad in Amsterdam, waarin zij vrouwen opriep het kiesrecht te eisen. Daarna volgt een verslag van de oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in 1894 en de vaak frustrerende politieke strijd van de Vereniging om de kiesrechteis ingewilligd te krijgen. Anders dan de titel doet vermoeden, staat dus niet de hele Nederlandse vrouwenkiesrechtbeweging centraal, maar ligt de nadruk op de Vereniging met als uitvalsbasis Amsterdam. Andere vrouwenorganisaties die voor kiesrecht streden, komen slechts zijdelings aan bod, zoals de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs in de SDAP of de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, waarvan alleen de afsplitsing en oprichting in 1907 uit de doeken wordt gedaan. Meer ruimte is er voor de internationale context, zoals de relatie van de Vereniging met de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht die in 1904 was opgericht en in 1908 een congres in Amsterdam hield.

Het verhaal over de strijd is niet alleen te lezen, maar ook in beeld te volgen dankzij de grote hoeveelheid illustraties. Een deel is onderbracht in ‘beeldessays’, bijvoorbeeld rond

de grote demonstratie in Amsterdam van 1916. Interessant zijn ook de politieke spotprenten van de socialist Albert Hahn, die met zijn tekeningen bijdroeg aan de ‘framing’ van de vrouwenkiesrechtbeweging als een beweging van rijke dames, die het kiesrecht alleen voor zichzelf wilden, dus niet voor arbeidersvrouwen.

Dat er rijke en adellijke dames bij de strijd betrokken waren, tonen hun portretten afdoende aan, maar zij waren niet de enigen.

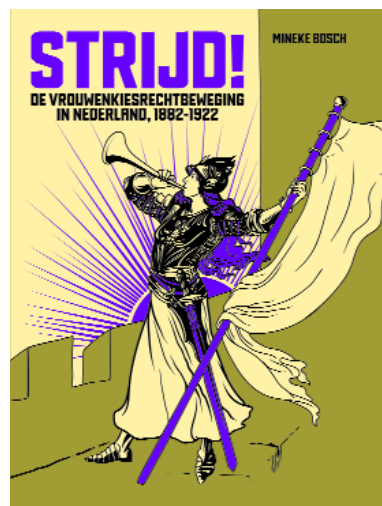
Zo voelden veel vrouwen uit het onderwijs zich tot de strijd aangetrokken, zoals uit verschillende lokale studies blijkt en zoals Bosch aanhaalt voor Groningen. Veel meer komen we over die lokale aanhang echter niet te weten. Wel leren we uit foto’s van afdelingsvaandels en van vrouwen in klederdracht bij een demonstratie dat de steun voor de strijd niet beperkt bleef tot de grote stad, maar zich uitstreckte tot de kleinste dorpen.

Het verhaal eindigt in 1922, het jaar waarin het algemeen vrouwenkiesrecht in de Grondwet werd verankerd. In 1919 was het echter al bij Kieswet geregeld en werd de overwinning gevierd, een viering die samenviel met het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. De verkiezingen die in 1920 in een aantal gemeentes werden gehouden, waren de eerste waaraan vrouwen met zowel actief als passief stemrecht mee konden doen. Op dat lokale vlak valt nog veel onderzoek te doen, maar dat is het verhaal van ná de strijd. In dit fraai uitgevoerde en toegankelijke boek staat de strijd zelf centraal en dat is al een belangrijke aanwinst. ///

¹ Josine Blok, e.a. (red.), *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland 1889-1919* (Groningen 1977).

Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Verloren, Hilversum 2019) 392 pagina’s

Agnes van Steen was medeoprichter van de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis. Zij is docent geschiedenis en werkt aan een proefschrift over de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990 met als casus Leiden.

De VVG op de Historicidagen

/ redactie Historica /

Nog steeds zijn er in- en uitsluitingsmechanismen op allerlei niveaus werkzaam in ons vak [...]. Wie schrijft er welke geschiedenis, met welke bronnen [...]?" Met deze woorden introduceerde de organisatie van de tweede editie van de Historicidagen haar thema 'inclusieve geschiedenis'. Een urgent thema, zou je kunnen zeggen, of een modieus thema, maar ook bij voorbaat een ongemakkelijk thema. Keynotespreker Wayne Modest, bijvoorbeeld, hoogleraar Material Culture and Critical Heritage Studies aan de Vrije Universiteit Amsterdam en verbonden aan het Museum van Wereldculturen, constateerde terecht dat zijn publiek qua kleur weinig divers was en liet zien dat inclusiviteit in de geschiedbeoefening in veel andere opzichten ook nog ontbreekt.

De brede waaier aan parallelsessies waar de drie Groningse dagen grotendeels mee gevuld waren, zou je kunnen opvatten als een teken van inclusiviteit. Maar het gevolg van al die diversiteit was dat de deelnemers steeds heel veel moesten laten schieten, zodat veel bijeenkomsten uitsluitend de bekende achterban van de organisatoren trokken en er nauwelijks uitwisseling kon zijn. Dat gold ook voor de onderdelen op het programma die uit de koker kwamen van de VVG en *Historica*. *Historica*'s themanummer '100 jaar vrouwenkiesrecht' stond in de schijnwerpers, de Gendergeschiedenisdag van de VVG vond er plaats, en de uitreiking van de Johanna Naberprijs was onderdeel van de plenaire slotbijeenkomst.

De presentatie van het themanummer in de sfeervolle stadstuin van boekhandel Godert Walter op vrijdag werd zo goed bezocht dat er tot in de gang stoelen moesten worden bijgezet. VVG-bestuurslid Simone Vermeeren bood het eerste nummer aan Marieke Oprel aan, voorzitter van Jong KNHG, die bekende dat *Historica* een van haar lievelingstijdschriften is. Hoofdredacteur Greetje Bijl vertelde over de totstandkoming van het themanummer, maar de hoofdrol was voor Rosemarijn Hoeft, auteur van het artikel over de kiesrechtstrijd in Suriname. Zij maakte indruk met haar verhaal over het onderzoek dat ze daarvoor gedaan had, dat pijnlijk duidelijk maakte hoe moeilijk het is om bronnen te vinden over deze toch vrij recente geschiedenis en dus hoe moeilijk het is om inclusieve geschiedenis over dit onderwerp te schrijven. Door dat toch te doen, de gaten die er dan val-

len gewoon te benoemen en te blijven speuren, gaf Hoeft een inspirerend voorbeeld.

Op zaterdag verzorgde *Historica* de sessie '100 jaar vrouwenkiesrecht' met twee andere auteurs, Jeroen de Wildt en Dineke Stam, en gasthoofdredacteur van het themanummer Mineke Bosch. Bosch memoreerde nog eens de moeizame strijd voor een herdenking van het algemeen kiesrecht die het vrouwenkiesrecht recht zou doen. Na alle tegenstand die Stam en zij ontmoetten bij het van de grond krijgen van een tentoonstelling mocht het resultaat in het Groninger Museum onder de titel *Strijd! 100 jaar vrouwenkiesrecht* er zijn. Die moeizame strijd was ook het onderwerp van de bijdrage van Jeroen de Wildt. Hij nam zijn publiek mee door al het historisch gekrakeel van de laatste jaren over de juiste herdenkingsdatum, en liet zien hoe eenvoudig die datum was vast te stellen door met een juridisch oog naar de totstandkoming van de wet in 1919 te kijken. Stam toonde aan dat de invoering van het algemeen kiesrecht die wij dit jaar herdenken nog steeds niet inclusief was. Het gold namelijk niet in de Nederlandse koloniën – vrouwen die na 1919 van Nederland naar Indië trokken verloren zelfs hun kiesrecht. In haar lezing richtte Stam de schijnwerper op mensen die een prominente rol speelden in het uitbreiden van het kiesrecht in Nederlands-Indië, van Raden Adjeng Kartini tot Corry Tendeloo.

Tijdens de plenaire slotbijeenkomst reikte Geertje Mak de Johanna Naberprijs uit aan Samantha Sint Nicolaas voor haar scriptie over Etta Palm d'Aelders (1743-1799). Deze Nederlandse feministe, courtesane en spionne kreeg tijdens de Franse Revolutie bekendheid als voorvechter van vrouwenrechten. De schrijfster kon smakelijk vertellen over haar fascinerende hoofdpersoon, maar zij had het hart van de jury vooral geraakt door in haar scriptie een genderanalyse toe te passen die verder ging dan die van de meeste andere kandidaten.

Dat deed denken aan een opmerking die Jeroen de Wildt had gemaakt tijdens de sessie '100 jaar vrouwenkiesrecht': eigenlijk bestaat er niet zoiets als vrouwenkiesrecht, want dat zou de uitsluiting van mannen hebben betekend en zo is het nooit geweest. Zo denken we ook nog al te vaak in termen van vrouwengeschiedenis, terwijl mannen in de geschiedschrijving nooit ontbroken hebben. De worsteling met het thema inclusiviteit die deze Historicidagen kenmerkte, is een weerspiegeling van de worsteling die zich veelal nog afspeelt in onze eigen hoofden. ///

V.l.n.r.: Dineke Stam, Mineke Bosch, Jeroen de Wildt, Margit van der Steen en Greetje Bijl.

Jaarrede 2019

Vereniging voor Gendergeschiedenis

Dit jaar vieren we honderd jaar kiesrecht in Nederland. Maar waar staan we eigenlijk bij stil? De landelijke stuurgroep die het eeuwfeest zou voorbereiden, dacht in eerste instantie vooral aan het mannenkiesrecht. Het niet-Europese deel van het koninkrijk werd zelfs helemaal over het hoofd gezien. Voor de Vereniging voor Gendergeschiedenis was dat onacceptabel. Niet voor niets stond onze landelijke Gendergeschiedenisdag 2018 in het teken van de betekenis van het passieve vrouwenkiesrecht. Om meer aandacht te genereren voor de herdenking van het algemeen kiesrecht stelde ik toen voor dan maar zelf een Comité 100 Jaar Vrouwenkiesrecht op te richten.

Nu, een jaar later, kunnen we de balans opmaken. Met recht en reden mogen we trots zijn op wat is bereikt. Het Comité 100 Jaar Vrouwenkiesrecht, onder bezielende leiding van Ellen Boonstra en Marjet Douze, heeft veel werk verzet. VVG leden en sympathisanten hebben de handschoenen opgepakt en het afgelopen jaar met veel elan en inzet initiatieven genomen om lokaal, regionaal en landelijk het vrouwenkiesrecht te herdenken. Van nieuwsbrieven tot manifestaties in Den Haag en Groningen, publicaties, educatieve activiteiten en mooie tentoonstellingen in Haarlem, Utrecht en Groningen. Honderd jaar kiesrecht vieren we niet met één grote landelijke feestdag, maar met een waaier aan grotere en kleinere activiteiten door het hele land voor een breed publiek. Daarmee heeft de VVG mede een stempel gezet op de herdenking van het kiesrecht.

Een tastbaar resultaat van onze inspanningen is de speciale uitgave van *Historica* die in het teken van de strijd voor het vrouwenkiesrecht staat. Hier wèl aandacht voor de voormalige koloniën en een unieke inkijk in de discussie in de landelijke stuurgroep over de herdenking. Deze uitgave laat goed zien dat het vrouwenkiesrecht door strijd is verworven en vrouwen niet in de schoot is geworpen, zoals sommige historici beweren. Daarmee levert deze publicatie ook een bijdrage aan de historiografie. Niet voor niets presenteren we deze *Historica* hier, in het kloppend hart van historisch Nederland, tijdens de tweede landelijke historicidagen. Het eerste exemplaar bieden we symbolisch aan de voorzitter van Jong KNHG, Marieke Oprel aan. Hiermee willen we zowel het brede beroepsveld aanspreken als de nieuwe generatie historici. Hier bedank ik ook graag hoofdredacteur Greetje Bijl, de redactie van *Historica*, gastredacteurs Mineke Bosch en Margriet Fokken en de Wilhelmina Drucker Fundatie voor hun inzet en bijdragen.

Dit jaar organiseren we onze jaarlijkse landelijke gendergeschiedenisdag in Groningen tijdens de landelijke historicidagen. Zo willen we de VVG, *Historica* en de Johanna Naberprijs onder de aandacht van een breed historisch publiek brengen. Dit is precies zoals ons dat enkele jaren geleden voor ogen stond toen we gingen nadenken over manieren om de VVG meer en beter voor het voetlicht te brengen van his-

torisch Nederland. Onderdeel van die strategie was ook de verbetering van onze website en het digitaliseren van artikelen uit *Historica*. De jaargangen 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 en 2013 zijn al online te raadplegen. Hier is de afgelopen twee jaar hard aan gewerkt en dit alles heeft ook resultaten opgeleverd. De teruggang in leden is stop gezet en er is nu sprake van een bescheiden groei.

Maar nog niet al onze ambities zijn gerealiseerd. Voor dit jaar en volgend jaar staat een betere aanwezigheid in de sociale media op de rol. Hiervoor zijn twee kersverse bestuursleden verantwoordelijk: de promovendi Kim Bootsma en Simone Vermeeren. Zij hebben Lonneke Geerlings opgevolgd. Met het aantrekken van twee nieuwe bestuursleden maakt het VVG bestuur een verjongingsslag. De verschillende generaties zijn nu beter vertegenwoordigd in het bestuur en dat vinden wij een gezonde ontwikkeling. Wij hopen dat deze bestuursleden, met hun aanwezigheid op sociale media, ook bijdragen aan een verdere versterking van de VVG.

Dit jaar hebben we een nieuwe locatie voor onze jaarlijkse landelijke gendergeschiedenisdag gekozen om een breed publiek te kunnen bereiken. Volgend jaar zal de landelijke gendergeschiedenisdag en de uitreiking van de Johanna Naberprijs mogelijk plaatsvinden in Leiden of weer als vanouds plaats vinden bij Atria, onze zeer gewaardeerde samenwerkingspartner.

VVG-bestuurslid Juul Muller is niet alleen verbonden aan Atria, zij is ook verantwoordelijk voor de organisatie en communicatie rond de uitreiking van de Johanna Naberprijs. In het afgelopen jaar is de samenstelling van de jury van de prijs veranderd. Hoogleraar Mieke Aerts is met emeritaat gegaan en opgevolgd door hoogleraar Geertje Mak. Op deze plaats dank ik Mieke Aerts voor haar grote verdiensten voor de prijs en heet ik Geertje Mak van harte welkom.

Tot slot. Naast de speciale aandacht voor het vrouwenkiesrecht zijn ook dit jaar weer drie *Historica*'s uitgebracht. In 2018 verscheen een themanummer van *Historica* over emotiegeschiedenis onder leiding van redacteur Laura Nys. Zij organiseerde op 9 november 2018 in Gent een inspirerend symposium met alle auteurs. De VVG heeft de website bijgehouden, de secretaris heeft meerdere nieuwsbrieven gemaakt en het secretariaat beheerd en de penningmeester heeft het financieel beheer op voortreffelijke wijze uitgevoerd. Ik dank daarvoor heel hartelijk mijn mede bestuursleden Ellen Boonstra, Els Flour, Greetje Bijl en Juul Muller. ///

Margit van der Steen
Voorzitter VVG

